

ZÁPADOČESKÁ UNIVERZITA V PLZNI

FAKULTA PEDAGOGICKÁ

KATEDRA ČESKÉHO JAZYKA A LITERATURY

POSTAVA ČERTA V POHÁDKÁCH BOŽENY NĚMCOVÉ

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Lenka Nesměráková

Učitelství pro první stupeň základní školy

Vedoucí práce: Mgr. Vladimíra Brčáková

Plzeň 2020

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a zdrojů informací.

V Chodově, 30. 4. 2020

.....

vlastnoruční podpis

*VELICE DĚKUJI MGR. VLADIMÍŘE BRČÁKOVÉ ZA ODBORNÉ VEDENÍ MÉ DIPLOMOVÉ PRÁCE,
CENNÉ RADY, VĚCNÉ PŘIPOMÍNKY, TRPĚLIVOST A ČAS, KTERÝ MNĚ I MÉ PRÁCI VĚNOVALA.*

DĚKUJI ZA VSTRĚCNOST, OCHOTU A VELMI MILÝ A PROFESIONÁLNÍ PŘÍSTUP.

*V NEPOSLEDNÍ ŘADĚ DĚKUJI CELÉ SVÉ RODINĚ A PŘÍTELI ZA POMOC, PODPORU A
TRPĚLIVOST PŘI MÉM STUDIU.*

ZDE SE NACHÁZÍ ORIGINÁL ZADÁNÍ KVALIFIKAČNÍ PRÁCE.

OBSAH

ABSTRAKT	3
ÚVOD	4
TEORETICKÁ ČÁST	6
1. LIDOVÁ POHÁDKA	6
1.1 HISTORIE A VÝVOJ LIDOVÉ POHÁDKY	6
1.2 VYMEZENÍ A CHARAKTERISTIKA ŽÁNRU LIDOVÉ POHÁDKY	7
1.3 KOMPOZIČNÍ VÝSTAVBA POHÁDKY	10
1.4 FUNKCE POHÁDKY	11
1.5 ZPROSTŘEDKOVÁNÍ POHÁDEK	12
1.6 ŽÁNROVÉ VARIANTY LIDOVÉ POHÁDKY	13
1.7 ROZDÍL MEZI KOUZELNOU A NOVELISTICKOU POHÁDKOU	15
1.8 PŮVOD ČERTA	16
1.9 CHARAKTERISTIKA ČERTA	17
2. ŽIVOT A DÍLO BOŽENY NĚMCOVÉ	20
3. AUTORSKÁ ADAPTACE LIDOVÝCH POHÁDEK V PODÁNÍ BOŽENY NĚMCOVÉ	22
INTERPRETAČNÍ ČÁST	24
4. VYBRANÉ POHÁDKY BOŽENY NĚMCOVÉ	24
4.1 REPRODUKCE POHÁDKY ČERTŮV ŠVAGR	24
4.2 INTERPRETACE POHÁDKY ČERTŮV ŠVAGR	25
4.3 REPRODUKCE POHÁDKY ČERT A KÁČA	29
4.4 INTERPRETACE POHÁDKY ČERT A KÁČA	30
4.5 REPRODUKCE POHÁDKY O CHYTRÉ PRINCEZNĚ	32
4.6 INTERPRETACE POHÁDKY O CHYTRÉ PRINCEZNĚ	33
5. POSTAVA ČERTA V ČESKÉ POHÁDCE	35

6. FILMOVÉ ADAPTACE VYBRANÝCH POHÁDEK.....	41
6.1 ČERTŮV ŠVAGR.....	41
6.1.1 Komparace literární předlohy a filmové adaptace.....	41
6.2 S ČERTY NEJSOU ŽERTY	43
6.2.1 Komparace literární předlohy a filmové adaptace.....	43
6.3 ČERT A KÁČA	45
6.3.1 Komparace literární předlohy a filmové adaptace.....	45
6.4 CHYTRÁ PRINCEZNA	47
6.4.1 Komparace literární předlohy a filmové adaptace.....	47
7. ZAJÍMAVOSTI	49
7.1 ČERTŮV ŠVAGR.....	49
7.2 S ČERTY NEJSOU ŽERTY	49
7.3 ČERT A KÁČA	50
7.4 O CHYTRÉ PRINCEZNĚ.....	50
ZÁVĚR.....	51
SEZNAM LITERATURY A ZDROJŮ	53

ABSTRAKT

Tato diplomová práce je zaměřena na rozbor a komparaci pohádek Boženy Němcové se zaměřením na proměňující se koncepci postavy čerta. Pohádka *Čertův švagr* je příkladem pohádky kouzelné, kdežto *Čert a Káča* nebo *O chytré princezně* jsou pohádky novelistické. S ohledem na tuto skutečnost je v práci sledována metamorfóza postavy čerta ve jmenovaných dílech a následně jsou vyvozeny znaky charakterizující kouzelné i lidské postavy ve výše zmíněných žánrových variantách lidové pohádky. Jelikož všechny zmiňované pohádky se staly inspirací několika režisérům pro pozdější filmové zpracování, je součástí diplomové práce též srovnání literární předlohy a filmové adaptace všech výše uvedených děl.

Klíčová slova: Lidová pohádka, postava čerta, komparace žánrových variant lidové pohádky, kouzelná pohádka, novelistická pohádka, filmová adaptace pohádek

ABSTRACT

This thesis is focused on the analysis and comparison of Božena Němcová's fairy tales with a focus on the changing concept of the devil's character. The fairy tale *Čertův švagr* (*The Devil's Brother-in-law*) is an example of a magical fairy tale, while *Čert a Káča* (*The Devil and Káča*) or *O chytré princezně* (*About a Clever Princess*) are novelist fairy tales. With regard to this fact, the thesis monitors the metamorphosis of the devil's character in the named literary works and then derives the characters characterizing magical and human characters in the above-mentioned genre variants of folk tales. Since all the mentioned fairy tales became the inspiration for several directors for later film processing, the thesis also includes a comparison of the literary masterpiece and the film adaptation of all the above-mentioned works.

Keywords: Folk fairy tale, devil character, comparison of genre variants of folk fairy tale, magic fairy tale, novelistic fairy tale, film adaptation of fairy tales

ÚVOD

„*CHCETE-LI, ABY BYLY VAŠE DĚTI CHYTRÉ, ČTĚTE JIM POHÁDKY. CHCETE-LI, ABY BYLY JEŠTĚ CHYTŘEJŠÍ, ČTĚTE JIM VÍCE POHÁDEK.*“

Albert Einstein¹

Četba je nedílnou součástí života člověka a velmi obohacuje vývoj každého jedince. Díky četbě od raného dětství dochází u jedince k rozvoji emočního a morálního citění, racionálního myšlení, slovní zásoby, představivosti, fantazie a pozornosti. Proto by každý rodič měl své dítě vést k četbě, a to již od útlého věku například formou předčítání. Kromě výše zmíněných aspektů přináší četba rodičů dětem velké pozitivum ve společně stráveném času, kterého v dnešní uspěchané a přetechizované době není mnoho.

Prvním literárním žánrem, se kterým se dítě ve svém nejútlejším věku setká, je říkadlo, jednoduché verše bez logického smyslu s notnou dávkou citoslovcí. V momentu, kdy dítě zvládne udržet pozornost o něco déle, nastává čas pro další literární žánr, pohádku. Lze říci, že pohádka nás provází nejen během našeho dětství, ale de facto celým našim životem.

V pohádkových příbězích vystupuje spousta různých postav. Jedná se o postavy lidské i nadpřirozené, postavy dobré a zlé, chudé a bohaté. Variabilita postav a jejich charakterových vlastností je opravdu bohatá. Typickými pohádkovými bytostmi objevujícími se v českých pohádkách jsou například Honza, vodníci, ježibaby a čerti. Pohádky o čertech se obecně těší velké oblibě u malých i velkých čtenářů.

A právě postava čerta je předmětem této diplomové práce. Přesněji řečeno postava čerta v pohádkách české spisovatelky Boženy Němcové. Diplomová práce je věnována nejen teorii tohoto krásného literárního žánru, ale především literárněvědnému rozboru pohádek Čertův švagr, Čert a Káča a O chytré princezně se zaměřením na proměňující se koncepci postavy čerta. Pro srovnání variabilního pojetí čerta v české pohádce bylo použito ještě literárního díla Jana Drdy s názvem Zapomenutý čert. Dalším bodem diplomové práce je komparace zmíněných literárních předloh a jejich filmového zpracování.

Diplomová práce je rozdělena na dvě části. V teoretické části je charakterizován žánr lidové pohádky včetně jednotlivých žánrových variant, přičemž pozornost je věnována především pohádce kouzelné a novelistické a rozdílům mezi těmito dvěma podtypy lidové

¹ Albert Einstein - citát. In: *Citáty slavných osobností* [online]. [cit. 2019-08-21]. Dostupné z: <https://citaty.net/citaty/1974876-albert-einstein-pokud-chcete-aby-vase-deti-byly-inteligentni-cte/>

pohádky. Součástí teoretické části je kapitola zmiňující několik faktů o životě a tvorbě autorky. Druhá, interpretační část diplomové práce je zaměřena na rozbor vybraných pohádek. Sleduje charakter, vývoj a proměny postavy čerta ve dvou žánrových variantách lidové pohádky, a to v pohádce kouzelné a novelistické. Rovněž se zaměřuje na variabilitu charakterových rysů lidských postav. Spousta pohádkových děl inspirovala přední české režiséry k jejich filmovému zpracování. Tato skutečnost se stala podnětem pro srovnání literárních předloh s jejich filmovými adaptacemi.

Původní pohádky Boženy Němcové, jež vyšly v knize Národní báchorky a pověsti, nebyly intencionální. Až s odstupem času byly pohádky adaptovány s ohledem na dětského čtenáře. Výchozím zdrojem pro odbornou interpretaci pohádek a komparaci postavy čerta budou autorské adaptace výše jmenovaných pohádek.

TEORETICKÁ ČÁST

1. LIDOVÁ POHÁDKA

1.1 HISTORIE A VÝVOJ LIDOVÉ POHÁDKY

Ačkoliv v dnešní době lidová pohádka zaujímá dominantní postavení v dětské literatuře, původně vůbec pro děti určena nebyla. Kořeny lidové pohádky sahají až do dob, kdy ještě nebylo známo písmo, šlo tedy o ústní lidovou slovesnost. Lidé si mezi sebou předávali příběhy, ve kterých se odrážel jejich život či představy o životě. Z důvodu touhy po lepším životě v příbězích často vítězí dobro nad zlem, láska nad nenávistí a chytrost nad hloupostí.

Lidová pohádka, coby nejstarší a nejrozšířenější útvar ústní lidové slovesnosti, prošla řadou změn. Na našem území existují pohádky v ústní podobě již po staletí. Nejstarší záznam české literární pohádky se objevil ve 14. století, jednalo se o osnovu pohádky O dvanácti měsíčkách, kterou zmínil jako své kazatelské exemplum² Bartoloměj z Chlumce známý jako mistr Klaret. Jedná se nespíš o jedinou pohádku, o které se můžeme domnívat, že skutečně vznikla na našem území (Janeček, 2012). Pohádku později adaptovala Božena Němcová.

Z první poloviny 15. století pochází středověký sborník *exempel a bajek Gesta Romanorum*³, ve kterém se objevují pohádkové látky známé z pozdějších literárních zpracování (Čeňková, 2006, s. 115).

Ústní lidová slovesnost, která byla po staletí zábavou vesničanů, se stala pramenem čerpání středověkých autorů, kteří tvořili literaturu pro vyšší vrstvy a v období romantismu se mezi tyto vrstvy dostává naplno také folklorní tvorba, tedy lidová pohádka (Horák, 1960). V polovině 19. století se začínají objevovat autoři, kteří sbírají, upravují a sepisují ústní podání pohádek. Z lidových pohádek vznikají pohádky autorské. V roce 1838 vychází první sbírka pohádek *Národní české pohádky a pověsti* od Jakuba Malého, které se sice nesečkala s přílišným úspěchem, avšak stala se inspirací pro Karla Jaromíra Erbena a Boženu Němcovou, kteří jsou známi jako naši nejvýznamnější folkloristé (Otčenášek, 2012). Během druhé poloviny 19. století se objevovalo více literatury určené dospělým čtenářům a pohádky, do té doby určené dospělým, se začaly více zaměřovat na dětské čtenáře a posluchače a upravovaly se v duchu jejich potřeb. Počátkem 20. století nastává velký rozmach autorských pohádek.

² Krátké mravoučné vyprávění ve středověké literatuře

³ Činy Římanů

Neopomenutelnou součástí historie lidové pohádky a její začleňování do dětské literatury jsou bezpochybně tzv. boje o pohádku. Jednalo se o námitky vznesené proti pohádce coby složce dětské literatury. Tématu boji o pohádku se na poměrně vysoké úrovni věnoval Jaroslav Frey, autor knížek o psychologii a sociologii mladého čtenáře. Ve své knize *Boj o pohádku* Frey (1942) například zmiňuje, že pohádka není vhodnou četbou pro děti, neboť jim dává za vzor špatné hrdiny a nevhodný smysl života. Jediné pozitivum pohádek nacházel ve slovesné stránce.

1.2 VYMEZENÍ A CHARAKTERISTIKA ŽÁNRU LIDOVÉ POHÁDKY

Může se zdát, že definovat literární žánr pohádka je jednoduché a jasné. Není to ale tak docela pravda. Lidová pohádka má tisíciletou historii v oblasti národního i světového písemnictví a lze ji považovat za primární žánr literatury pro děti a mládež. Neexistuje žádné vymezení tohoto pojmu. Nabízí se hned několik teorií a názorů odborníků, o kterých se lze dočíst v dostupné odborné literatuře.

Etymologický původ slova pohádka popisuje ve své publikaci Čeňková (2006, s. 107): „Staročeský pojem báhora, báhorka má ruský kořen z bachorit (prášit); pojmenování pohádka se vyvinulo z polského gadati – mluvit, dále pak vzniklo gadka, gadanina – hádanka, s předponou pogadka.“ Od konce 18. století se pohádka objevuje v nynějším významu (zároveň také pohádka jako hádanka), pojem se ustálil v sedmdesátých letech.“ Nutno ale podotknout, že původní báhorky, ze kterých lidová pohádka pochází, vůbec nebyly určeny dětským posluchačům. Naopak, cílovou skupinu vypravěčů i posluchačů tvořili dospělí. Až postupným vývojem a vlivem různých autorských adaptací se stala pohádka stěžejním literárním žánrem pro děti a mládež.

Čeňková (2006, s. 107) popisuje obecně pohádku jako příběh utvořený během dlouholetého vyprávění mezi lidmi, ve kterém vstřebávají své představy o životě, životní pravdy, touhy po naplnění dobra a víru v kouzelnou moc slova. Lidová pohádka je Čeňkovou (2006, s. 108) vymezena jako „epický prozaický žánr ústní lidové slovesnosti, jehož základem je umělecká fantastika nebo podobenství.“

Stručná, ale výstižná je definice od Mocné a Peterky (2004, s. 472), kteří ve své Encyklopedii literárních žánrů uvádí, že pohádka je „zábavný, zpravidla prozaický žánr folklorního původu s fantastickým příběhem“.

Sirovátka (1998, s. 15) spojuje počátky pohádky s ústní lidovou slovesností. Ústní lidová slovesnost se šířila mezi lidmi na vesnici, v nižších společenských vrstvách a jak napovídá samotné pojmenování žánru, jednalo se o ústní šíření, tedy vyprávění.

Podle Tomana (1992, s. 64) vychází pohádka z fantastického příběhu s nereálným dějem, postavami a prostředím. „Anonymní a kolektivní lidový tvůrce tu vyjadřoval své názory, zkušenosti, sny, tužby, myšlení a cítění, svůj niterní vztah k přírodě, práci, lidem, společnosti, životu a světu.“

Jako ústní povídky vyprávěné mezi lidmi pro rozptýlení, vidí pohádky Beneš (1990, s. 256). Obsahem těchto povídek jsou dle Beneše příběhy zázračné nebo z všedního života a mají speciální kompoziční a stylistickou výstavbu.

Zatímco výše zmínění autoři se v definici pohádky víceméně ztotožňují či se jejich vymezení tohoto literárního pojmu alespoň podobá, Tolkienův pohled na pohádku se zcela vymyká. Podle Tolkiena (2006, s. 135) nelze pohádku definovat na základě *fairies*⁴ či historickém svědectví o nich, neboť většina pohádkových příběhů líčí dobrodružný příběh lidí. Podstatou definice pohádky je povaha *Faerie*⁵, jež je ve své podstatě nepopsatelná, rozhodně ale není nepostřehnutelná. Tolkien pojal definici pohádky takto: „Pohádka je příběh, který se k *Faerii* vztahuje nebo který s ní zachází, ať už je jeho zásadní smysl jakýkoliv: satira, dobrodružství, moralita, fantazie.“ (2006, s. 136)

Nasadě je jistě otázka, jak vlastně lidové pohádky vznikaly a kde se braly. Pohádka je dokladem ústní lidové slovesnosti, lidé si ji po drobných či rozsáhlejších úpravách předávali mezi sebou. Podstatou lidové pohádky byl smyšlený příběh, který byl vytvořen na základě něčích fantastických představ. Měl nejen smyšlený děj, ale zároveň se odehrával na neurčitém místě a vystupovaly v něm nereálné postavy a bytosti, které většinou mívaly kouzelné, nadpřirozené schopnosti. Byl odrazem názorů, zkušeností, pocitů a snů anonymního tvůrce, který je prostřednictvím pohádky vyjadřoval a předával dále. V lidové pohádce byl zobrazen těžký život venkovanů za dob feudalismu a lidé v ní projevovali svou víru ve vítězství dobrých vlastností nad špatnými. Lze říci, že obyčejní lidé si prostřednictvím pohádek plnili své sny a ideály.

Vzhledem k tomu, že se jednalo o ústní lidovou slovesnost, tedy o ústní předávání tradované látky, je samozřejmé, že žádná, jednou odvyprávěná pohádka, nemohla být předána ve stejném znění. Každý vypravěč uchopil obsah, který si zapamatoval

⁴ Pohádkové bytosti, v moderní angličtině též nazývané *Elfové*. Tolkien (2006, s. 135)

⁵ Pohádková říše a její části (slunce, moře, měsíc, nebe ... atd). Tolkien (2006, s. 135)

z původního vyprávění, a dle svých pocitů, snů a talentu ho poupravil. Dokonce ani ten samý vypravěč nedokázal jednu pohádku odvyprávět stejně jako při předchozí besedě. Každá verze pohádky odrážela momentální pocity a postoje aktuálního vypravěče. Tak došlo k tomu, že i v dnešní době mají některé pohádky několik různých verzí zpracování.

Pohádky přecházely z generace na generaci a šířily se i mezinárodně, jsou ve své podstatě světoběžníci. Většina pohádek má u různých národů podobné rysy, motivy a dějové zápletky, hrdinové mají stejné povahové vlastnosti. V národních verzích pohádek se vyskytují různé obměny, například jméno či vzhled postavy, mírná odchylka v ději či v rozuzlení příběhu (Gebhartová, 1987, s. 20).

Ústní lidová slovesnost se stala základem autorských adaptací. Autoři sbírali příběhy přímo mezi lidmi, zapisovali je a tvořili pohádky v podobě, jež je nám dnes známá z pohádkových knížek. U nás byli nejznámějšími sběrateli lidových pohádek Božena Němcová a Karel Jaromír Erben, jejichž pohádky se dodnes těší velké oblibě u malých i velkých čtenářů. Zatímco Erben se věnoval klasické adaptaci folklorní tvorby, Němcová upřednostnila adaptaci autorskou. Rozdíl spočíval v pojetí a zpracování lidové tvořivosti. Klasická adaptace zachovává co nejvíce prvků lidové poetiky, kdežto do autorské adaptace se více promítají tvůrčí schopnosti autora.

Stejně tak, jako všechny ostatní literární žánry mají své znaky, které je charakterizují, má i lidová pohádka určité charakteristické znaky, které jsou pro ni typické. Stěžejní a dosti výraznou vlastností lidové pohádky je zcela nepochybně její intencionalita, tedy fakt, že cílovou skupinou, jíž byla lidová pohádka původně určena, nebyly děti. Důvodem byly brutální či lascivní motivy, které se v obsahu pohádky objevovaly. Neboť téma incestu, sexuality, mučení či smrti nejsou pro dětského posluchače opravdu vhodné. Proto v dnešních literárních podobách tradovaných lidových pohádek je zohledněn dětský aspekt a tato témata jsou přizpůsobena cílové skupině čtenářů. Původní motiv zůstává ale zachován, jen je zmírněn do podoby přijatelné dětskou myslí. Vzhledem k faktu, že pohádky kolovaly zejména mezi prostým venkovským lidem je zřejmé, že při vyprávění nebylo užíváno spisovného jazyka. Naopak se v příbězích objevovaly vulgární, slangové či nářeční prvky jazyka.

Dalším typickým příznakem pohádky je fantaskní fikční svět. Popis prostředí je velmi omezený, minimální. Samotný děj pohádky začíná velmi poklidně, postupně ale graduje a nabývá dramatickosti, objevují se různé překážky, jež musí hlavní hrdina zdolávat a jejichž náročnost stoupá. Finální část příběhu ale směřuje k udolání zla a šťastnému konci.

Nejvýznamnější roli v lidové pohádce mají postavy. Hlavní hrdina pohádky bývá zachycen jednoduše, vyznačuje se kladnými vlastnostmi. Je chytrý, statečný, dobrosrdečný, obětavý, pracovitý atd. Jméno hrdiny je většinou prosté, např. Honza, Maruška. Může být také typizované, odvozené od charakteristické vlastnosti či role postavy, např. Lamželezo, Nebojsa, Otesánek, Červená Karkulka, Šípková Růženka a další (Mocná, Peterka, 2004). Proti hlavní postavě většinou stojí charakterově opačný protějšek, se kterým hlavní postava svádí boj. Hrdina s kladnými vlastnostmi vždy vítězí nad antihrdinou, tedy nad postavou se záporným charakterem. Obecně lze říci, že postavy v pohádce jsou děleny na kladné a záporné, škůdce a pomocníky (Mocná, Peterka, 2004, s. 473). V lidové pohádce vystupuje vedle hlavního hrdiny spousta vedlejších postav z řad venkovanů i urozených pánů. V kouzelné lidové pohádce se navíc vyskytují bytosti kouzelné, nadpřirozené. Nejčastěji jsou to vodníci, čerti, čarodějnice, víly, bludičky, černokněžníci, ježibaby, několikahlaví draci apod. Neobvyklá nejsou antropomorfizovaná zvířata, předměty či přírodní jevy, tzn., mající lidské vlastnosti. V některých pohádkách se objevují postavy groteskně zkreslené. Takoví jsou například trpaslíci či obři (Mocná, Peterka, 2004, s. 473).

Dalšími motivy činícími pohádku pohádkou jsou kouzla, čáry, magie, zaklínadla, zdánlivě neřešitelné úkoly, nadpřirozeno a všemožné kouzelné předměty, například kouzelný měšec, kouzelný plášť, čapka, hrneček, ubrousek, sedmimílové boty a mnoho dalších.

V pohádkách se poměrně často opakuje motiv a hlavní zápletka příběhu. Nejčastěji se objevuje motiv cesty, např. mladí lidé se vydávají na zkušenou do světa; motiv boje a následného vítězství dobra nad zlem; motiv napravené špatné vlastnosti (pýcha, lakota ...); motiv smrti, nejčastěji úmrtí matky, následně příchod macechy (opět se objevuje boj dobra se zlem); muž se často objevuje v hlavní roli hrdiny, žena naopak v roli ubližované a zachraňované.

1.3 KOMPOZIČNÍ VÝSTAVBA POHÁDKY

Vzhledem k faktu, že původně byla pohádka určena k ústnímu podání, je její kompozice stručná a přímočará. Lze říci, že je komponována podle ustáleného schématu. Úvodem pohádky je posluchač, potažmo čtenář, stručně seznámen s postavami a situací. Tato část kompozičního schématu se nazývá **expoze**. **Kolize** je ta část příběhu, v níž dochází k nečekaným změnám. Třetím bodem schématu je **gradace** čili stupňování děje. Zároveň se v pohádce objevuje nadpřirozený prvek. Následně dochází k **vyvrcholení**

v podobě dramatického okamžiku či zvratu v ději. Závěrem dochází k **rozuzlení**, což je šťastný konec pohádky (Chmelíková, 1995, s. 7).

Z hlediska stylizačních prostředků je často užíváno metafory, personifikace, deminutiv, přirovnání a augmentativ (Chmelíková, 1995, s. 8).

Z kompozičního hlediska je charakteristická časová i místní neurčitost. Z toho důvodu stojí na začátku a konci pohádky ustálené jazykové formule. Jako příklad vstupních formulí, tedy těch, které stojí na samém začátku pohádky, lze uvést „Bylo, nebylo ...“, „Byl jednou jeden ...“, „Kdesi v ...“ atd. Konec pohádky je tvořen závěrečnou formulí typu „Pokud neumřeli, žijí spolu šťastně až dodnes“, „A žili spolu šťastně až do smrti“, „Zazvonil zvonec a pohádky je konec“.

1.4 FUNKCE POHÁDKY

Nabízí se otázka, proč jsou pohádky pro dětské posluchače (později čtenáře) důležité, co jim přinášejí. Pro děti předškolního věku je veškeré dění kolem nich nesrozumitelné a nepochopitelné. Zejména život dospělých, jejich povinnosti a každodenní rituály jsou mimo dimenzi chápání dětí. Naopak někteří dospělí již také zapomněli na dětský svět, nedokáží se vcítit do smýšlení svých ratolestí, a to má za následek nedorozumění mezi těmito dvěma generacemi. Pro děti není problém oživit oblíbenou hračku nebo se v mžiku stát statečným rytířem nebo spanilou princeznou. Je pro ně nepochopitelné, že dospělí to nedokáží. Dětský svět se odlišuje od světa dospělého, tolik racionálního a děti se v něm jen těžko orientují.

A právě k pochopení světa a chaotického dění v něm slouží pohádka. Její nejdůležitější funkcí je strukturovat skutečnost, vnést dětem do života smysl a řád. A to za použití takového jazyka, kterému budou děti rozumět. (Černoušek, 1990, s. 9)

Literatura, coby duchovní strava člověka, by měla být neodmyslitelnou součástí života. Ze značného množství literárních žánrů určených dětem jsou to právě pohádky, které oslovují dětskou duši. Je to zejména díky jejich barvitosti, srozumitelné obraznosti, emocionalitě a nepředvídatelnosti. Tyto vlastnosti vyvolávají v dětech zájem, zvědavost a zároveň rozvíjí jejich myšlení a fantazii. Pohádky jsou plné výchovných obrazů, ve kterých se odráží běžné problémy, s nimiž se děti ve svém každodenním životě setkávají. Pohádky lze považovat za specifický druh vzdělání, díky němuž se děti prostřednictvím metaforických obrazů dovídají, jak řešit životní problémy (Černoušek 1990, s. 15-16).

Význam pohádky lze pojmut, jako vstupní bránu do světa dospělých či lávku spojující výše zmíněné světy. Kromě výchovně-vzdělávací funkce plní pohádky také úlohu terapeutickou. Optimismus ve formě šťastných konců je důležitý pro duševní rozvoj dětí a jejich emotivní nahlížení na svět.

Poněkud rozsáhleji než jen z výchovně-vzdělávacího hlediska pojal ve své publikaci význam pohádky Richter (2004). Podle něj děti rozlišují dobro od zla díky poznávání hodnot, učí se citově prožívat různé situace, rozšiřují si slovní zásobu, poznávají metaforické vyjadřování, rozvíjí své myšlení a inteligenci a v neposlední řadě také představivost a fantazii. Pohádka zároveň plní funkci relaxační, zábavnou a estetickou, navíc vede děti k sociálnímu citění.

Vzhledem k výše zmíněným faktům by měla být četba pohádek nedílnou součástí ontogeneze, a to již od útlého věku jedince.

1.5 ZPROSTŘEDKOVÁNÍ POHÁDEK

Způsob, jakým bude dítěti pohádka reprodukována, je pro pochopení podstaty a funkce pohádky nesmírně důležitý. V dnešní době jsou dětmi i rodiči protěžovány nejnovější multimediální prostředky. Pro rodiče je to úspora času, pro dítě je pohádka puštěná v tabletu či počítači přitažlivější a záživnější. Přesto by ale společnost neměla upouštět od četby a škola od interpretace, poněvadž když je didaktická interpretace textu vhodně vedena, může rovněž zprostředkovat zážitek, a nadto pomoci s pojmenováním hlavní myšlenky.

Vyprávění nebo předčítání pohádek dětem od útlého věku je pro jejich vývoj jednou z nejlepších věcí, kterou pro svého potomka může rodič udělat. Slyšet hlas rodiče před spaním působí pozitivně na zdravý a plnohodnotný spánek dítěte. Posiluje se jím vztah mezi rodičem a dítětem. Četba také rozvíjí dětskou fantazii a představivost, což sledování pohádky v televizi či jiném zařízení neumožňuje. Vzhledem k faktu, že autor musí použít dostatečné množství lexikálních prostředků, aby byl čtenář schopný představit si popisované prostředí a postavy a dokázal se vcítit do probíhajícího děje, má tato forma recepce blahodárný vliv na rozvoj slovní zásoby. Je prokázáno, že děti, kterým bylo čteno a které si později samy četly, začaly dříve mluvit a mají daleko lepší schopnost vyjadřování, popisu, tvoření vět. Ve školním věku se u takových dětí méně častěji projevuje specifická

porucha učení dysgrafie či dyslexie. Přijatelnou alternativou rodičovského čtení jsou audio pohádky, které plní stejnou funkci kromě upevnování vztahu mezi rodičem a dítětem.

Z hlediska audiovizuální reprodukce existuje dnes mnoho možností a nelze je primárně považovat za nesprávný prostředek. Podle Černouška (2019, s. 13) jsou pro děti zdrojem pro tlumočení informací. V žádném případě by ale audiovizuální kultura neměla potlačit kulturu slovesnou, literární. Podle Sirovátky (1998, s. 160) může být televizní zpracování pohádek přínosné tím, že v divákovi vzbudí zájem o literární předlohu filmové adaptace. Autoři scénářů filmových, rozhlasových a divadelních pohádek se opírají o starší či novější pohádkové knihy. „Jednotlivé prostředky masové komunikace – kniha, rozhlas, film, televize – tedy spolu nejen soupeří a nahrazují jedna druhou, nýbrž žijí vedle sebe, a navíc se spolu mísí a navzájem se ovlivňují a prostupují.“ (Sirovátka 1998, s. 160)

Dříve před tím, než bylo lidem umožněno sledovat filmová zpracování oblíbených literárních děl, byly původní texty přepisovány do divadelních scénářů. Divadlo se těší velké oblibě dodnes. I divadelní reprodukce pohádek je pro děti přínosem a neměla by jim být upírána. Návštěva divadla není pro děti jen kulturním zážitkem, ale plní i vzdělávací funkci v oblasti etické výchovy.

1.6 ŽÁNROVÉ VARIANTY LIDOVÉ POHÁDKY

Lidová pohádka se dle obsahu, charakteru postav, stylizace, kompozice a dalších aspektů dělí na několik podtypů, a to na pohádky zvířecí, kouzelné, novelistické a legendární.

Ve **zvířecí** pohádce jsou hlavními jednajícími hrdiny zvířata chovající se jako lidé. Vystupují zde jak domácí, tak lesní zvířata, která mají většinou ustálenou charakteristiku, tzn., že liška bývá mazaná, vlk hloupý, medvěd silný, pes věrný apod. I přesto, že má zvířecí pohádka blízko k bajce, je důležité tyto dva literární žánry nezaměňovat. V obou případech jsou nositelem děje zvířata vystupující v roli lidí. V bajce se ale na rozdíl od pohádek neuplatňují zázraky a kouzla (Chmelíková, 1995, s. 44). Podstatou bajky je alegorie směřující k obecně platnému poučení. Ve zvířecí pohádce samozřejmě nechybí lidské postavy, nicméně objevují se spíše ve vedlejších rolích. Zvířecí pohádky se dále dělí na pohádky pěstounské, etiologické a kumulativní. Cílem pěstounských pohádek je výchovné poučení, objevuje se motiv dětského slibu, který není dodržen. Z této kategorie pohádek jsou nám známy například pohádky *O Smolíčkovi*, *O Budulínkovi*,

O kůzlátkách a další. Pohádky etiologické vysvětlují původ nějakého děje, jako je tomu například v pohádce *Proč psi nemají rádi kočky*. V pohádkách kumulativních, někdy také nazývaných jako řetězové je podstatou postupně se rozvíjející příběh. „V jednoduchém ději se postupně přidávají nové situace nebo postavy, a to vždy tak, že všechny předchozí se opakují a shrnují“ (Gebhartová, 1987, s. 22). Znamé a oblíbené jsou například pohádky *O kohoutkovi a slepičce*, *O veliké řepě*, *Jak stařeček měnil, až vyměnil*.

V **kouzelných** neboli fantastických pohádkách vystupují nadpřirozené bytosti mající kouzelnou moc. Dochází zde k propojení reálného a fantastického světa a ke střetu pozemských a iracionálních sil. Povahové rysy protagonistů jsou popisovány v extrémních polohách. Kladný hrdina je dobrák s velkým srdcem, jemuž se nedá nic vytknout. Má všechny kladné vlastnosti, na které si lze vzpomenout. Je obětavý, pracovitý, statečný, spravedlivý atd. Oproti němu stojí záporná postava, která je výčtem toho nejhoršího. Jde jí jen o vlastní blaho, škodí všem a všude. Taková figura bývá vypočítavá, chamtivá, pomstychtivá, škodolibá, zlá, někdy agresivní. Velký vliv působení mají nadpřirozené bytosti a kouzelné předměty (Toman, 1979). Kouzelné bytosti se snaží pomáhat kladnému hrdinovi, trestat škůdce a spravedlivě sjednávat pořádek mezi lidmi. Častým jevem objevujícím se v lidových pohádkách je antropomorfizace.

Podle ruského lingvisty V. J. Proppa zabývajícího se studií pohádek existuje v kouzelné pohádce sedm hlavních figur majících neměnnou funkci (2008, s. 66). Tyto postavy svým jednáním významně ovlivňují průběh děje. Jedná se o postavy škůdce, dárce, pomocníka, princezny a jejího otce, odesilatele, hrdiny a nepravého hrdiny (Propp, 2008, s. 66).

Z nejznámějších kouzelných pohádek lze jmenovat například *Zlatovlásku*, *Prince Bajaju*, *O Slunečníku*, *Měsíčníku* a *Větrníku* a mnoho dalších.

Vývojově nejmladším žánrem lidové pohádky je pohádka **novelistická**, někdy uváděna též pod pojmem realistická. V novelistických pohádkách je značně zredukováno nadpřirozeno, pohádka zobrazuje spíše reálnou stránku světa a života se zaměřením na životní zkušenosti a racionální myšlení hlavních hrdinů, kterými jsou většinou prostí venkovští lidé. Oproti kouzelné pohádce není v novelistické tolik výrazná polarita charakteristických rysů jednotlivých postav. Typickou novelistickou pohádkou je *Chytrá horákyně*. Podtypem novelistické pohádky jsou pohádky anekdotické neboli žertovné, v nichž bývají zesměšňovány špatné lidské vlastnosti, zejména hloupost. Ukázkovým příkladem anekdotické pohádky je pohádka *O hloupém Honzovi* či *Kronika města Kocourkova*.

Posledním podtypem jsou pohádky **mytologické** a **legendární**. Mytologické pohádky jsou založeny na národních hrdinských pověstech, legendární se opírají převážně o biblickou tematiku.

1.7 ROZDÍL MEZI KOUZELNOU A NOVELISTICKOU POHÁDKOU

Podstatným rozdílem mezi kouzelnou a novelistickou pohádkou je stáří obou žánrových variant. Kouzelná pohádka tvoří nejstarší vrstvu tohoto literárního žánru a její vznik nelze přesně datovat. Zato jak už napovídá pojmenování druhého typu, novelistická pohádka je mnohem mladší. Vznik novelistické pohádky lze historicky zařadit do doby rozpadu feudalismu (Genčiová, 1984, s. 25).

Rovněž obsahová a kompoziční stránka výše jmenovaných typů pohádky je značně odlišná. Zatímco fikční svět kouzelné pohádky je fantaskní, v pohádce novelistické dominuje svět přirozený, v němž se nadpřirozené postavy objevují jen sporadicky.

Novelistická pohádka neodráží fantastické představy lidí o světě, jako je tomu v pohádce kouzelné. Naopak bezprostředněji poukazuje na život běžného lidu a vyhoceněji kritizuje sociální nespravedlnost (Genčiová, 1984, s. 25). V pohádce obecně většinou vítězí dobro nad zlem, zlo je nakonec potrestáno. I v tomto pojetí se obě žánrové varianty liší. V kouzelné pohádce bývá zlo fyzicky zničeno. Kdežto v novelistické pohádce je prostřednictvím nějaké lsti nebo léčky zlo zahnáno, uvězněno či zesměšněno. Jelikož novelistická pohádka předpokládá notnou dávku životních zkušeností, přichází do dětské literatury později, než pohádka kouzelná (Genčiová, 1984, s. 25).

Také koncepce nadpřirozených i lidských postav je v obou typech pohádky odlišná. V novelistické pohádce dochází k eliminaci kouzelných bytostí. Stále jsou součástí pohádkového příběhu, nicméně nemají absolutní moc nad člověkem, jak je tomu zvykem v pohádce kouzelné, v níž má hlavní hrdina kladný charakter. Za svou ochotu (např. rozdělí se s kouzelnou babičkou o poslední porci jídla), či vykonanou službu (např. po dobu sedmi let přikládá v pekle pod kotle, aniž by do nich nahlédl), se mu dostává pomoci nebo kouzelného předmětu od nadpřirozené bytosti. Většinou je to právě magie a nadpřirozeno, díky čemuž kladný protagonista vítězí nad zápornými a zlými postavami. Oproti tomu v novelistické pohádce je hlavní hrdina zbaven nadpřirozených schopností a vítězí díky vlastní síle a obratnosti (Chmelíková, 1995, s. 9). Kouzlo bývá potlačeno díky moudrosti, šibalství, vychytralosti a mazanosti hrdinů příběhu (Urbanová, 1998, s. 44).

1.8 PŮVOD POSTAVY ČERTA

Podle slovanské mytologie je čert zlá démonická bytost žijící v pekle. Jeho podoba vychází pravděpodobně z mytických bytostí. Například řecký bůh lesů, pastvin a stád Pan svým vzezřením nápadně připomínal čerta. Měl lidské tělo porostlé srstí, koží bradu s vousy, kopyta a ocas. Později byl v římské mytologii ztotožňován s Faunem. Ostatním bohům byl k smíchu, pohrdali jím. Pan opustil Olymp a žil veselým, požitkářským životem na zemi. Dvořil se Nymfám, hrál na svou píšťalu nazývanou Panova flétna a přátelil se s bohem vína Dionýsem.⁶

Před přijetím křesťanství se představy a příběhy o stvoření světa opíraly o slovanské náboženství. Ve slovanské mytologii jsou s d'áblem ztotožňováni bohové Perun a Veles. Perun byl bůh bouřky, hromů a blesků. Jeho jméno se stalo součástí lidového klení, v nichž je vlivem démonizace postaven křesťany do role d'ábla.⁷ Velesův zvířecí zjev měl pravděpodobně vliv na lidovou představu o podobě čerta. Jeho tělo bylo porostlé srstí a na hlavě měl dobytčí rohy. S příchodem křesťanství byl degradován na d'ábla.⁸

Na formování dnešní podoby postavy čerta se podílely pohanské a křesťanské vlivy. Křesťanská tradice se opírá o Písmo svaté. Poté, co Bůh stvořil svět, začal jej zaplňovat inteligentními, krásnými a vznešenými bytostmi, které nazval anděly. Andělé jsou bytosti duchovní, v hierarchii stvoření světa stojící za Pannou Marií.⁹ Andělé byli bohem vybaveni přirozenými i nadpřirozenými schopnostmi, nesmrtelností, rozumem a svobodnou vůlí. Dodnes je všeobecným přesvědčením církve, že každý člověk má svého anděla strážného, který ochraňuje jeho život. Podle Bible Bůh stvořil cheruba, nejkrásnější, vznešenou a moudrou bytost, který stál u Božího trůnu a dohlížel na dodržování Božího řádu ve vesmíru.¹⁰

Lucifer (světloňoš) sám sebe považoval za nejdokonalejší bytost a chtěl být středobodem všeho dění. Odmítal být pouhým Božím pomocníkem. Nebyl spokojený se svým postavením, chtěl být na vyšší, ba dokonce nejvyšší úrovni, na úrovni

⁶ Řečtí bohové. In: *Antické legendy* [online]. [cit. 2020-04-30]. Dostupné z: <https://alegendy.estranky.cz/clanky/recti-bohove.html>

⁷ Perun: Mytologie. In: *Veruce.cz* [online]. [cit. 2020-04-30]. Dostupné z: <https://blog.veruce.cz/perun/>

⁸ Svět slovanských bohů a démonů. In: *Peruni* [online]. [cit. 2020-04-30]. Dostupné z: <https://peruni.estranky.sk/clanky/svet-slovanskych-bohu-a-demonu.html>

⁹ O roli čertů v pohádkách. In: *Dobro, pravda, krása* [online]. [cit. 2020-04-26]. Dostupné z: <http://bovepul.blog.cz/0807/o-rolí-certu-v-pohadkach-1-cast>

¹⁰ Původ zla. In: *BibleTV* [online]. [cit. 2020-04-26]. Dostupné z: <https://www.bibletv.cz/evangelium-pro-dnesek/4-lekce-puvod-zla>

svého pána. Bůh byl Luciferovým počínáním zaskočen, neboť mu tento cherubín byl velmi blízký a milý. Právě proto dal Luciferovi nejvyšší postavení mezi ostatními anděly. Ve Starém zákoně, v knize Ezechiel, je psáno: „Pro tvou krásu se stalo tvé srdce domýšlivým, pro svou skvělost jsi zkalil svoji moudrost, svrhnu tě k zemi, dám tě za podívanou králům.“ (Ezechiel, 28, 17). Lucifer byl Bohem zatracen a stal se z něj Satan.

Satan ovšem není čert s rohy čpící sírou. Naopak je to vzhledem ke svému andělskému původu velmi krásná, svůdná a vznešená bytost. Satan se stal svůdcem, v nebi na svou stranu získal třetinu andělů, kteří byli společně s ním svrženi z nebe. Čím větší byla pýcha andělů, tím horší byl jejich pád.¹¹ Na zemi Satan ve svém počínání pokračoval a svedl k prvnímu hříchu Adama a Evy. Lucifer jakožto padlý anděl si ponechal svou majestátnost, moudrost a vznešenost. Namísto nevydobyté moci v nebi se stal vládcem pekla a z této pozice se často zjevoval na zemi, aby sváděl a pokoušel lidi.

Đábel původně neměl podobu čerta, jaká je známá dnes prostřednictvím pohádek, ilustrací a filmových kostýmů. Podle křesťanského učení byl satan všemocná, obávaná a velmi krásná bytost. Postupem času ale ve folkloru získal jiné povahové i fyzické vlastnosti, stal se z něj čert. Vzezření čertů se zčásti odvíjelo od tradovaných pohanských a křesťanských představ, zčásti od fantazie lidového člověka. Postupem času folklorním čertům ubývalo na vznešenosti, moudrosti, rafinovanosti a všemohoucnosti. Naopak jim byla lidmi přisuzována jednoduchost, hloupost, přemožitelnost a nemotornost. (Černoušek, 2019, s. 162)

1.9 CHARAKTERISTIKA ČERTA

Postava čerta patří k nejoblíbenějším pohádkovým bytostem. Obecně je čert považován za strašidelnou bytost, neznámá to ale, že musí být nekompromisně zlým tvorem. V pohádkách se objevuje několik různých typů čertů. Existují čerti hodní a spravedliví, kteří trestají hříšníky a dobráky odměňují penězi či kouzelnými předměty. Oproti tomu se vyskytují čerti zlí, vypočítaví, kteří peklo opouští s úmyslem získat co nejvíce lidských duší. V některých pohádkách je čert spíše komický a přihlouplý, než aby působil děsivě (Šottnerová, 2019, s. 38, 39). Diferenciace v koncepci čerta souvisí s vývojem

¹¹ O roli čertů v pohádkách: 1. část. In: *Dobro, pravda, krása* [online]. [cit. 2020-04-26]. Dostupné z: <http://bovepul.blog.cz/0807/o-rolu-certu-v-pohadkach-1-cast>

pohádky a jejími žánrovými variantami. Zatímco v pohádkách kouzelných se čtenář setkává s čertem mocným a člověkem nepřemožitelným, v novelistických pohádkách dochází k eliminaci čertovy moci a jeho kouzel. Čert bývá často přelstěn obyčejným smrtelníkem, kterému k zneškodnění pekelné síly stačí lidská vychytralost. S příchodem autorské pohádky dochází postupně k zániku démonického světa, čerti jsou zbaveni své hrůzostrašnosti a jejich postavy jsou satirovány. Ukázkou takového pojetí čerta jsou Drdovy pohádky, například *Hrátky s čertem*, *Zapomenutý čert*.

Čerti mají díky lidové slovesnosti již po staletí ustálený fyzický popis. Mají lidskou postavu a vyskytují se v různých velikostech. Od lidí je odlišují jisté charakteristické znaky, např. dlouhý chlupatý ocas nebo kopyto na jedné noze. Po těle mají tmavě hnědé nebo černé chlupy, na hlavě tmavé kudrnaté vlasy, z nichž jim rostou rohy. Rohy čerta mohou být rovné nebo zatočené a mají různou délku i tloušťku. Mezi lidmi se čert mohl zjevovat v různých podobách. Často se objevil převlečený za myslivce či vznešeného pána. Jindy na sebe bral zvířecí podobu, nejčastěji černé kočky.

V českých pohádkách čerti žijí v pekle, které bývá pod zemí nebo ve skále. Peklu panuje Lucifer neboli pekelný kníže. Ten mívá, stejně jako kníže lidský, své rádce a poddané. Na nejnižší pozici v pekelné hierarchii stojí hloupí, plesniví a vypelichaní čerti. Dle postavení v pekelné hierarchii disponují čerti různými úrovněmi kouzel. Čerti se jednak ale mohou vyskytovat i mimo peklo, například ve starých opuštěných mlýnech (Šottnerová, 2019, s. 39).

S čerty nebylo radno si zahrávat a pouštět se s nimi do hry v karty nebo v kostky. Bylo téměř nemožné nad nimi zvítězit, neboť dost často podváděli. Člověk potom přišel o svou duši a propadl peklu. V nejedné pověsti nebo pohádce je tomu ale naopak, často bývá právě čert tím, kdo je přelstěn. K přemožení čerta nebylo třeba hrubé síly, člověku postačila mazanost a vychytralost. Potlačení pekelné moci lidskou vychytralostí lze ukázkově sledovat v lidových pohádkách novelistických a později v pohádkách autorských (umělých). Za všechny lze jmenovat například pohádky Boženy Němcové *Čert a Káča*, *O chytré princezně* či Erbenovo dílo *Švec a čert*. Příkladem autorské pohádky, v níž dochází k přechytračení čerta prostým smrtelníkem je Werichova báchorka *Až opadá listí z dubu*.

Postava čerta je legendární a čertovská tematika je dodnes velmi oblíbená. Čert se objevil v nejedné pohádce, pověsti, divadelní hře či v názvu filmu. Figuruje také v dětských hrách, říkadlech, rozpočítadlech a písničkách. Dodnes se používá několik

ustálených rčení odkazujících na postavu čerta. Z těch nejpoužívanějších lze uvést následující: *u všech čertů; aby se v tom čert vyznal; šijí s ním všichni čerti; nemaluj čerta na zed'; k čertu s tím; poslat někoho k čertu; to/tebe mi byl čert dlužný* a spousta dalších. V České republice lze nalézt několik míst nesoucí čertovský název, například Čertovo jezero na Šumavě, Čertovka, vltavský kanál v Praze, nebo národní přírodní rezervace Čertova stěna.

Pro čerta existují další různá pojmenování. Mezi ta známější patří d'ábel, satan, rohatý, d'as. Méně známé jsou pak varianty čerchmant, čerchan, čermák, černstav, červivec, jalbl, čmert (Šottnerová, 2019, s. 39).

2. ŽIVOT A DÍLO BOŽENY NĚMCOVÉ

„JÁ POCÍTLA V ŽIVOTĚ MNOHO BOLESTÍ, TRPKÝCH KLAMŮ, BYLA JSEM NA KRAJI ZOUFALSTVÍ – AVŠAK NAVZDORY TOMU NEZTRATILA JSEM DŮVĚRU A LÁSKU K LIDEM“

Božena Němcová¹²

S českými pohádkami je neodmyslitelně spjata spousta významných autorských osobností. Jednou z nich je dodnes uznávaná spisovatelka Božena Němcová, z jejíhož pera vzešly desítky krásných pohádek, jež se dodnes těší velké oblibě.

Božena Němcová, vlastním jménem Barbora Novotná, později Panklová, se narodila 4. února 1820 ve Vídni. Ohledně jejího původu existuje několik teorií, jen těžko soudit, která z nich je skutečně pravdivá. Převážnou část dětství strávila v Ratibořicích a navštěvovala školu v České Skalici. Velký vliv na její výchovu, pozdější život i tvorbu měla její babička Magdalena Novotná, jež byla Němcové vzorem při psaní jejího nejznámějšího prozaického díla *Babička*. I když realita rodinného soužití nebyla zdaleka tak idylická, jak je popisována v knize. Později byla na převýchově v rodině panského správce, který vlastnil velkou knihovnu. Zde se Němcová poprvé setkala s literaturou. I když většina knih byla psána německy, velmi to Němcovou ovlivnilo v její spisovatelské vášni a pozdější tvorbě.

V sedmnácti letech byla provdána za Josefa Němce, o patnáct let staršího finančního úředníka. Němec byl velmi prchlivý a výbušný člověk. Neměl pochopení pro tužby a přání své krásné, romanticky založené ženy. Z manželství vzešly čtyři děti, Karel, Hynek, Jaroslav a Theodora. Od roku 1842 žila rodina v Praze, kde se Němcová dostala do vlastenecké společnosti. Němcová se spřátelila téměř se všemi tehdejšími představiteli české a slovenské kultury.

Osud Němcové byl velmi těžký. Během svého života se musela vyrovnat s nešťastným a nenaplněným manželstvím, častým stěhováním z důvodu manželových politických názorů, životem v bídě a chudobě či se smrtí prvorozeného syna. Přes to všechno se Němcová za pomoci svých přátel vzdělávala a upínala své naděje na vlastní literární tvorbu.

Padesátá léta jsou pro Němcovou nešťastná. Umírá její prvorozený syn Hynek, do něhož vkládala velké naděje, prohlubuje se manželská krize, která vrcholí rozchodem

¹² Božena Němcová – citát. In: *Citáty slavných osobností* [online]. [cit. 2020-01-02]. Dostupné z: <https://citaty.net/citaty/1974-bozena-nemcova-ja-pocitila-v-zivote-mnoho-bolesti-trpkych-klamu/>

manželů, množí se rozepře s milovanými osobami, umírá její přítel a obhájce Karel Havlíček a čím dál více ji souží potíže spojené s nemocí, která se táhne od narození prvního syna. Němcová se cítí opuštěná a nešťastná.

Na smrt nemocná Němcová se na sklonku života vrátila do Prahy. Zemřela 21. ledna 1862 a je pochována na Vyšehradě.

3. AUTORSKÁ ADAPTACE LIDOVÝCH POHÁDEK V PODÁNÍ BOŽENY NĚMCOVÉ

Božena Němcová žila v letech 1845–1847 na Chodsku, kde poznávala každodenní venkovský život. Zaměřila se na lidové zvyky, kulturu, realie a sociální problémy. Němcovou inspiroval přímý kontakt s folklorním vypravěčstvím, vzpomínky na dětství a pohádky vyprávěné její milovanou babičkou. Ve svých pohádkách tematicky obohacuje sesbírané pohádkové látky, vkládá do nich své představy o světě a životě. Současně se pokouší o vlastní tvorbu (Šmahelová, 1989).

Němcovou k psaní pohádek přiměli její přátelé, kterým se velice líbil způsob, jakým dokázala příběhy vyprávět. V letech 1845–1847 vydalo pražské nakladatelství Jaroslava Pospíšila sedmidílný soubor *Národních pohádek a pověstí*.¹³ Němcová se v nich snažila o vlastní osobité převyprávění ústní lidové slovesnosti. Hlavním motivem je rovnost všech lidí a vítězství mravních hodnot nad silou zla.¹⁴ Objevují se také motivy násilí a smrti, neboť Němcová při adaptaci sebraných látek nepomýšlela na dětský aspekt. Její pohádky zprvu dětem určeny vůbec nebyly. Násilí ovšem v jejím podání nebylo tolik vyhocené, jako například v pohádkách K. J. Erbena nebo bratří Grimmů. Sama Němcová (2004, s. 18) v dopise pro Antonii Čelakovskou z roku 1846 uvedla: „Mně to nedá, když slyším pohádku, ale docela převrácenou a zostuděnou, abych ji tak napsala, přidám, kde je potřeba ze svého, a to nehezké vynechám.“ Z původního souboru *Národních pohádek a pověstí* později čerpala řada autorů a nakladatelů, kteří adaptovali původní autorčiny pohádky.

Ve srovnání s Karlem Jaromírem Erbenem, který spolu s Němcovou patří k nejvýraznějším sběratelům ústní lidové slovesnosti, ubírá Němcová na démoničnosti a mytologii, vytváří spíše realistické obrazy venkovského života. V Erbenových pohádkách je zachována větší část ústní lidové slovesnosti. Erben kladl důraz na zachování mytologického pojetí pohádky a fikčního světa. Oproti němu Němcová pojala pohádky jako vyprávění ze života prostých lidí (Mocná, Peterka, 2004). Pracovala s posbíranými folklorními látkami jako s živým materiálem, nebála se improvizace. Do svých adaptací vložila část svého vypravěčského umění, její díla nejsou identická s původní folklorní předlohou. Němcová často záměrně rozšiřovala popisné pasáže, ve kterých například detailně popisovala profese jednotlivých hrdinů (Čeňková, 2006).

¹³ Božena Němcová. In: *Comenius*. [online]. [cit. 2020-01-05]. Dostupné z: <http://comenius-bibl.wz.cz/Nemcova.html>

¹⁴ Božena Němcová. In: *Osobnosti.cz: Spisovatelé* [online]. [cit. 2020-01-05]. Dostupné z: <https://www.spisovatele.cz/bozena-nemcova#cv>

V již zmíněné sbírce *Národní báchorky a pověsti* převažují zprvu kouzelné pohádky, od čtvrtého sešitu se začaly objevovat pohádky novelistické a legendární. Také charakter sbírky prošel svým vývojem a změnami. Počáteční důraz kladený na fantastičnost se postupně vyvinul k realistickému zobrazení prostředí a vystižení lidových postojů (Šmahelová, 1989).

Dnes jsou pohádky Boženy Němcové zařazeny do zlatého fondu české literatury. Několik literárních děl Němcové inspirovalo přední české režiséry k jejich filmovým adaptacím. Za všechny lze jmenovat například pohádky *Pyšná princezna* režiséra Bořivoje Zemana, jemuž byla předlohou pohádka *Potrestaná pýcha* či filmová adaptace pohádky *Čertův švagr*, jež byla zfilmována hned dvěma režiséry. Prvního filmového zpracování se v roce 1984 ujala režisérka Vlasta Janečková, která natočila stejnojmennou filmovou adaptaci. Ve stejném roce se nechal inspirovat také režisér Hynek Bočan, který na motivy *Čertova švagra* natočil úspěšnou a dodnes velmi oblíbenou filmovou pohádku *S čerty nejsou žerty*. Neméně úspěšné bylo stejnojmenné filmové zpracování novelistické pohádky *Čert a Káča*, jehož se v roce 1970 ujala režisérka Věra Koutná. V roce 1984 natočila Eva Košlerová pohádku *Chytrá princezna*, při jejímž zpracování čerpala z literární předlohy s obdobným názvem *O chytré princezně*. Kombinace pohádek *O chytré princezně* a *Spravedlivý Bohumil* se stala v roce 2011 předlohou pohádky *Čertova nevěsta* režiséra Zdeňka Trošky.

INTERPRETAČNÍ ČÁST

4. VYBRANÉ POHÁDKY BOŽENY NĚMCOVÉ

Pohádky *Čert a Káča* a *O chytré princezně* vyšly poprvé v roce 1846 ve III. svazku souboru *Národních pohádek a pověstí* vydaném nakladatelstvím Jaroslava Pospíšila v Praze. Pohádka *Čertův švagr* byla vydána týž nakladatelstvím ve stejném roce ve IV. svazku souboru. V roce 1854 publikovalo stejné nakladatelství 2. vydání *Národních pohádek a pověstí*. Jednalo se o poslední edici, která vyšla za autorčina života. Toto dílo se stalo v roce 1969 podkladem pro výbor pohádek, který vydalo Státní pedagogické nakladatelství v Praze pod názvem *Sůl nad zlato a jiné pohádky*. V této knize je mimo jiné obsažena také pohádka *O chytré princezně*, jejíž interpretace je součástí diplomové práce. O rok později vydalo stejné nakladatelství další pohádkový výbor. Kniha vyšla pod názvem *Báchorky Boženy Němcové* a pro interpretační část práce z ní byly čerpány pohádky *Čertův švagr* a *Čert a Káča*.

Adaptující autoři se snažili o zachování slohového charakteru původních pohádek. Vzhledem k autorčině osobitému jazykovému projevu musela být díla poupravena tak, aby byla blízká dětským čtenářům, jimž byla určena. Zároveň je v knize vysvětlen význam slov, jež už v dnešním jazyce nejsou běžná, nebo zcela vymizela.

4.1 REPRODUKCE POHÁDKY ČERTŮV ŠVAGR

Hlavní postavou příběhu je mladý Petr, syn statkáře, který se po smrti své ženy, Petrovy matky, nechá pobláznit mladou, krásnou, leč vypočítavou, zlou a chamtivou Dorotou. Petrův otec po roce společného života s Dorotou umírá a Petrova hamižná macecha upírá Petrovi všechnu pozůstalost, včetně podílu po zemřelé matce. Rozhořčený Petr se rozhodne vše, kromě prstenu po matce nechat zlé maceše a rodný statek opustit.

Když Dorota zjistí, že Petr odešel a odnesl s sebou prsten, po kterém sama toužila, jde si stěžovat na zámek k panu vrchnímu. Petr je zatčen a nespravedlivě odsouzen k vojenské službě. Na vojně je trýzněn zlým desátníkem, a proto při nejbližší příležitosti z vojny utíká. Vydá se do světa hledat práci, všude je ale odmítán se slovy „ať jde k čertu“.

Petr se opravdu ocitne v pekle, kde po sedm let vykonává službu, za jejíž vzorné plnění je Luciferem odměněn kouzelným měšcem. Před odchodem z pekla Petr nahlédne do kotlů, pod které celé roky přikládal. Ke své radosti v nich objeví macechu, pana vrchního ze zámku a vojenského desátníka.

Petr po návratu na zemi rozdává potřebným dukáty z kouzelného měšce. O jeho štědrosti se brzy dovídá také zadlužený kníže. Rozhodne se požádat Petra o peníze, aby se zprostil svých dluhů a mohl svým dvěma starším marnotratným dcerám dopřávat kýženeho luxusu. Petr nabízí knížeti, že mu vyplatí, kolik si řekne, dá-li mu za ženu jednu ze svých knížecích dcer. Zámecký pán nemá příliš na výběr a souhlasí. Starší dvě dcery Petra odmítají, protože vypadá jako čert. Nejmladší Angelina se rozhodne pro dobro rodiny obětovat.

Když Petr přijde v den svatby na zámek, je z něj opět krásný mládenec a starší sestry Angelině závidějí. Obě starší knížecí dcery si odnáší čert do pekla, a stává se tak Petrovým švagrem.

4.2 INTERPRETACE POHÁDKY ČERTŮV ŠVAGR

Pohádka z prostředí českého venkova vypráví příběh dobrého mládence Petra, který musí čelit nepřízni osudu a potýkat se s nedobrymi lidmi. Jak napovídá název pohádky, pomoci se mu dostává od samotného čerta. Ten se objevuje v momentě, kdy se Petr ocitá v těžké situaci a nabízí mu pomoc. Čert ale v příběhu nemá pouze roli pomocníka, ale také spravedlivého soudce. Postupně odnáší do pekla všechny škůdce a hříšníky, aby si zde odpykali trest za své nekalé činy.

Hlavní role v pohádce představují již zmíněné postavy dobrosrdečného Petra a spravedlivě úřadujícího čerta (Lucifera). Ve vedlejších rolích vystupují Petrova macecha Dorota, Petrova teta, zámecký správce, vojenský desátník, kníže a jeho dcery. Z etického hlediska jsou v díle zastoupeny postavy kladné (Petr, Petrova teta, čert, Angelina) i záporné (Dorota, desátník, vrchní ze zámku, starší knížecí dcery). Každý z protagonistů má určitý charakter, který ho vystihuje. Petr je pracovitý, a přestože nemá lehký život, nenechá se odradit a svést na špatnou cestu. Angelina je obětavá, ochotna provdat se, aby zachránila otce a celé knížectví před absolutní chudobou. Dorota je ukázkovým typem chamtivého člověka, kterému jde jen o vlastní blaho, k jehož docílení je schopný učinit téměř cokoli. Lži a křivá obvinění jí nejsou cizí. Správce zámku a vojenský desátník zneužívají svých postavení. Desátník týrá své svěřence na vojně, dokazuje si svou moc a důležitost. Vychytralý správce se snaží obohacovat, a to nejen na úkor poddaných, ale i knížete. Těži z důvěry, kterou k němu zámecký pán má. Často se nabízí otázka, kdo vlastně zemi vládne. Kníže nebo správce zámku? Starší Angelininy sestry jsou obrazem rozmaru a rozmazlenosti.

Smysl života vidí jen v krásných šatech, špercích a bohatství. Jsou podlé a sobecké. Postavy jsou obrazem představ prostých lidí o tehdejší společnosti, tj. o sociálních poměrech vrchnosti a poddaných.

Lucifer je zástupcem spravedlnosti. S každým jedná dle jeho zásluh a prohřešků. Je zásadový a nesmlouvavý, jeho slovo má v pekle velký význam. Tato moudrá bytost vystupuje s naprostou grácií. Luciferova vznešenost pramení z jeho původu. Ďábel byl původně anděl, který si připadal nedoceněný a postavil se proti Bohu. Za svou vzpouru proti Nejvyššímu byl svržen z nebe. Andělskou majestátnost a vznešenost si ovšem ponechal. Blíže je Luciferův původ objasněn v teoretické části této práce. Postava čerta je jediná nadpřirozená bytost, která se v pohádce vyskytuje.

V pohádce Čertův švagr lze sledovat typické příznaky kouzelné lidové pohádky. Objevuje se zde motiv cesty, lásky, spravedlnosti, kladného hrdiny bojujícího s antihrdiny, nadpřirozené bytosti a kouzelného předmětu. Nadpřirozeno představuje postava čerta, který má magické schopnosti a vlastní kouzelný předmět. Tím je kouzelný měsíc, ze kterého lze donekonečna sypat dukáty. Sám pekelník je ztělesněním důstojnosti, jehož záměr není svádět smrtelníky na scestí a nabádat je ke špatným činům. Dohlíží na spravedlnost světa a svou moc využívá k sjednávání pořádku mezi lidmi. Přestože má absolutní moc nad světem smrtelníků, nejedná nespravedlivě. Dle zásluh a chování lidí odměňuje dobré skutky a trestá zlo. Dále je zde postava mládence Petra. Vzor ctnosti, pracovitosti a poctivosti. Proti Petrovi stojí postavy záporné, tzv. škůdci, kteří jednají jen ve svůj prospěch a svoje blaho. Jak ale bývá v kouzelných pohádkách zvykem, za pomoci nadpřirozených sil vítězí dobro nad zlem. Ztělesnění zla v podobě Doroty, vrchního ze zámku a desátníka z vojny je zlikvidováno v pekelných kotlích.

Časoprostor, ve kterém se děj pohádky odehrává, není konkretizován. Tato neurčitost je běžným znakem lidových pohádek. Podle zmínky o statku v úvodu pohádky je zřejmé, že se příběh odehrává ve skromném venkovském prostředí, které je pro tvorbu Němcové i ostatních sběratelů ústní lidové slovesnosti typické. Tato skutečnost má opodstatnění v původu díla. Němcová si své pohádky nevymýšlela. Zpracovávala živý materiál nasbíraný mezi prostými venkovskými lidmi.

Pohádkový příběh je zprostředkován autorským vypravěčem. Němcová se intenzivně snažila o vtažení svých čtenářů do děje. Usilovala o dynamiku a živost díla, čehož docílila častým vkládáním přímé řeči do vyprávěného příběhu. Němcová ve svých literárních

adaptacích imitovala poetiku folklorní tvorby. Přizpůsobovala jí jednak výběr jazykových prostředků (expresiva, nářečí, apod), jednak syntax. Věty v jejích dílech nejsou složitě konstruované. Postojová modalita mluvčího je v textu vyjádřena všemi druhy vět. Pohádka je psána spisovným jazykem, text je obohacen různými typy jazykových prostředků. V díle se objevují expresiva (např. Macecha si *tatíka* dobře ..., „... ať si i ty *hadry* schová ...“, „Ó má zlatá *matičko*...“, Starší dvě kněžny se *zakohoutily*¹⁵), historismy (*čeládka*¹⁶, *tchořovka*¹⁷, *pavuz*¹⁸, *šerka*¹⁹) a archaismy (*šatlava*²⁰, *výlupek*²¹, *rozžehnav se*²²). Archaismy napomáhají čtenáři vžít se lépe do doby a prostředí, ve kterém se děj pohádky odehrává. V díle je velmi znát autorčina bohatá slovní zásoba. Autorka dosahuje výrazové variability v opakujících se situacích díky užívání synonym (Peterka, 2007, s. 130). Vzhledem k období a prostředí, ze kterého pohádka pochází, nechybí v textu náboženské motivy („Pomáhej pánbůh!“, „Dejž to pánbůh!“, „Svatý Jene Nepomucký!“). K popisu jednotlivých situací autorka využívá přirovnání, běžně užívaných v nářečí prostých lidí (*vylítla na půdu jako drak, chodila po pokoji jako stín*).

Pohádka Čertův švagr plní několik funkcí, o nichž je psáno v teoretické části. V příběhu vystupuje nadpřirozená bytost (čert), jejíž fyzický popis není konkretizován. Dítě si vytváří vlastní představu čerta, případně ostatních postav a prostředí, ve kterém se děj odehrává. Tím rozvíjí svou fantazii. Text ho nutí, představit si obrazy děje na základě vlastní imaginace. Po přečtení pohádky může rozvíjet své představy o pekle, zamýšlet se nad čertovým postavením v pekelné i lidské říši. Zamyslí-li se nad jeho jednáním, dojde k poznání, že Lucifer zde představuje soudce dohlížejícího na pořádek mezi lidmi a sjednávajícího spravedlnost. Odmění hodného a pracovitého Petra a potrestá všechny hříšníky. V uvažování dětského čtenáře se ale může zároveň objevit otázka, proč Lucifer je tím, kdo sjednává spravedlnost a pomáhá dobrému Petrovi, ale zároveň svádí a trestá hříšníky. Děti čerta vnímají jako ztělesněnou hrozbu. Dost často od svých rodičů slyšávají, že nebudou-li poslouchat, odnese je čert. Nikdo z dospělých jim ale už neříká, že za dobré skutky je čert odmění. Děti tedy vnímají čerta jako ztělesněné zlo a za konatele dobra

¹⁵ Rozčílily se

¹⁶ Služebnictvo

¹⁷ Čepice z tchoří kožešiny

¹⁸ Silné bidlo k upevnění nákladu; Němcová

¹⁹ Hrubá vlněná látka; Němcová

²⁰ Vězení

²¹ Nejlepší ze všech

²² Rozloučit se

považují spíše Boha. Zjištění, že i čert sjednává dobro a odměňuje dobré skutky je pro dětského čtenáře překvapivé.

Motivy díla jsou nejen ukázkou rozličných charakterů lidí, s čímž se člověk potýká celý život, ale také cestou k uvědomění morálních hodnot. Například motiv prstenu po Petrově zesnulé matce. O cennost se pře Petr se svou macechou Dorotou. Pro každého z nich má prsten naprosto jinou cenu. Pro Petra má pozůstalost citovou hodnotu. Je to jediná hmotná vzpomínka, která mu po milované matce zbyla. Hamižná Dorota po prstenu dychtí čistě z materiálních důvodů. Ví, že šperk má pravděpodobně velmi vysokou hodnotu. Dětský čtenář by zde měl dojít k pochopení, že emocionální hodnoty jsou pro člověka větším bohatstvím než hmotné statky. Dalším tématem je nespravedlnost pramenící z chování podlých, hamižných a závistivých lidí. Neprávem odsouzený Petr utíká z vojny před tyranii krutého desátníka. Snaží si najít poctivé živobytí, všude je ale odmítán a zatracován. Přesto se ale nouzí nenechává svést na špatnou cestu krádeží, lži a podvodů. Pro svou obživu je ochotný jít pracovat i do samotného pekla, kam byl lidmi několikrát poslán. Odměnou za vzorně vykonanou službu je mu nejen kouzelný dárek, ale hlavně dobré vztahy s Luciferem. Z této situace plyne několik ponaučení a životních poznání. Například že každá situace se dá nějakým způsobem řešit, aniž by se člověk snížil k nepoctivému jednání, a že nic není v životě zadarmo, každou odměnu si člověk musí zasloužit.

Velký význam plní v pohádce motiv lásky, která je zde vyobrazena v několika podobách. Jednak jako silný cit ke svým bližním v podání Petra, který se z lásky k zesnulým rodičům snaží ubránit jejich pozůstalost, jednak jako Angelinina oddanost. Princezna je ochotna se obětovat pro blaho otce i svých marnivých sester a pro záchranu rodného zámku. Zaslíbí se neznámému cizinci, ke kterému v té chvíli nemá žádné citové pouto. Dorotina touha po majetku a penězích. V závěru pohádky je vyobrazena milenecká láska mezi Petrem a Angelinou. Tento námět příběhu vede k uvědomění skutečnosti, že fyzický vzhled není pro skutečnou lásku tím nejdůležitějším ukazatelem. Taktéž Dorotina hamižnost je v přeneseném slova smyslu láska. Nelze ji ale v žádném případě považovat za skutečný hluboký cit. Ve skutečnosti se jedná o nenasytnost a touhu po velkém jmění. Dílo plní funkci estetickou, relaxační a výchovně-vzdělávací.

4.3 REPRODUKCE POHÁDKY ČERT A KÁČA

Titulní protagonistkou příběhu je vdavekchtivá děvečka Káča, kterou však pro její zlou a hádavou povahu nikdo nechtěl. Pravidelně chodila k nedělní muzice s nadějí, že snad najde svého ženicha. Ale vždy odcházela s nepořízenou.

U jedné zábavy se objevil neznámý cizinec, který Káču vyzval k tanci. Ta se ho s vidinou možných vdavek chytla a odmítala pustit. Neodradil jí ani fakt, že cizinec je ve skutečnosti čert. V pekle si však s Káčou nevěděli rady, a tak nešťastný čert byl Luciferem donucen nosit Káču po světě tak dlouho, dokud si od ní neodpomůže. Nebohému čertovi pomohl až ovčák, který si vzal Káču na svá záda. V blízkosti rybníka si nenápadně rozepl kožich a Káču spolu s ním hodil do vody. Za utopené břemeno se čert slíbil ovčákovi odvděčit službou.

V té samé zemi, kde se odehrála epizoda s Káčou, čertem a ovčákem, vládl mladý bohatý kníže se svými dvěma správci. Kníže i jeho správci žili rozmarným životem. To se ale změnilo v okamžiku, kdy všem třem hvězdář předpověděl, že si pro ně přijde čert. Správcové se ukryli na svých hradech a také samotný kníže skončil se svým bohémským životem v naději, že se zlá věštba nevyplní.

Ve stejné době přišel za ovčákem čert se slibovanou odměnou. Poradil mu, jak správce před peklém zachránit a získat za svůj dobrý skutek velké množství peněz. Zároveň ho ale varoval, aby se neopovažoval zachraňovat knížete, jinak by skončil v pekle místo něho. Ve skutečnosti v tu dobu ani jednomu ze správců žádné nebezpečí nehrozilo, o tom ale ovčák neměl ani tušení. V čertově zinscenované hře vysvobozuje oběti před pekelnou mocí přesně podle pokynů. Za svůj hrdinský čin byl pak oběma zachráněnými bohatě odměněn. Také sám kníže požádal ovčáka o záchranu před spáry pekla. Ovčák pánovi slíbil, že změní-li své chování a začne vládnout spravedlivě, pokusí se o jeho spásu i za cenu, že by sám propadl peklu.

Poté co se kníže napravil, dostal ovčák svému slovu. Když si v den úplňku čert pro knížete přišel, postavil se mu ovčák do cesty a přelstil ho výmyslem, že je Káča naživu a shání se po něm. Čert byl natolik vyděšen, že utekl a už se neukázal. Ovčák se stal dvořanem a knížecím rádcem. Ani jako dobře situovaný pán nezapomněl na chudé, rozdál jim dukáty ze své vysloužené odměny.

4.4 INTERPRETACE POHÁDKY ČERT A KÁČA

Název pohádky *Čert a Káča* lze typově označit jako protagonistický. Vedle titulních aktérů má v příběhu výraznou roli ovčák, který dokáže přelstít samotného čerta. Čert totiž už není ten důstojný a všemocný představitel pekla, který dohlíží na spravedlnost a sjednává dobro na zemi, nýbrž hloupou, snadno oklamatelnou postavou.

Hlavní hrdinou z lidského světa není Káča, i když je zmíněna v názvu, ale ovčák, který je typickým představitelem novelistické pohádky. Nedisponuje kouzelným darem, nýbrž mazaností. I když má v jádru dobré srdce, není už přeci jen tak čistý a čestný jako kladní protagonisté v kouzelných pohádkách. Není mu cizí ochota pomoci, ale ani prohnanost a lest. Nejedná s úmyslem ublížit ostatním, využívá lsti, aby dosáhl svého cíle. Svou dobrosrdečnost prokáže v situacích, kdy neváhá poskytnout pomoc druhým (rozdává peníze chudým), zároveň využívá své vychytralosti k vlastnímu prospěchu. Čertovi sice prokáže laskavost a odpomůže mu od břemene, ale na druhou stranu neváhá Káču utopit. Nejprve přechytračí Káču, pak čerta, když nedostojí uzavřené dohodě. Ovčák neužije čertovy slabé stránky – strachu z Káči. Tu vydává za živou ve snaze zachránit knížete. Lež je mu tedy prostředkem k dosažení jeho cíle. Těmito vlastnostmi se ovčák odlišuje od protagonistů kouzelné pohádky. Také čert coby reprezentant nadpřirozeného (nelidského) světa se odlišuje od čertů kouzelné pohádky, už nemá absolutní moc. Jeho autorita je člověkem (ovčákem) ponížena, zesměšněna.

Z etického hlediska v pohádce nevystupuje žádná vysloveně záporná postava. Káča sice nemá nejlepší pověst, je o ní známo, že je hádavá, ale nikomu přímo neškodí. Její zoufalá touha po svatbě se jí stává osudnou. Ovčák je vychytralý, mazaný a vypočítavý, ve finále se však dělí s potřebným o peníze, ke kterým si dopomůže svou chytrostí. Nepředstavuje ani absolutní dobro ani zlo. Ve svém konání si počíná pragmaticky, nemá-li jiného zbylí, přiklání se k radikálnímu, leč nelítostnému řešení (např. utopí Káču). Kníže je popisován jako člověk, který si rád užívá a rozhazuje peníze, ale ani to není typický příklad záporné postavy, která škodí ostatním. Navíc své jednání ze strachu před trestem mění. Čert je vyobrazen jako primitivní, hloupá bytost, která se domnívá, že svou mocí stojí nad člověkem, ale není tomu tak. Lidská vychytralost, přemožitelnost nadpřirozené bytosti, absence kouzelných předmětů a absolutních magických sil, to jsou jevy typické pro lidovou novelistickou pohádku. V díle je vylíčený každodenní život i sociální problematika venkovského člověka. Oproti kouzelným pohádkám není ani dobro, ani zlo absolutní, naopak jsou tyto etické hodnoty relativizovány.

Stejně jako u předchozí pohádky je děj i tohoto příběhu zasazen do neurčitého časoprostoru a zprostředkován autorským vypravěčem. Pásmo vypravěče a pásmo protagonistů je zřetelně odlišeno. Častá přímá řeč dodává příběhu na živosti. Autorka imitovala lidový dobový jazyk, přesto je dílo psáno spisovným jazykem, který folklorním vypravěčům není vlastní. Pro zachování autentičnosti folklorního původu pohádky obohacuje autorka jazyk o expresivní (*upachtěný*) či dobové obraty. Jako příklady lidového jazyka lze uvést výrazy *kýho*, *kýž*, *ledva*. Z expresivních jazykových prvků se v textu objevují deminutiva (*Kačenka*) či dysfemismy (*hubatá*). Vzhledem k charakteru díla nechybí historismy (*krejcar*, *dukáty*) a archaismy (*nádvorník*²³, *tovaryše*²⁴). Z lidového jazyka se autorka vychyluje používáním přechodníků (*volaje, jsa, na nic nepomysliv, dívaje se*), které jsou typické pro psaný projev v době autorčiny tvorby.

Hlavním motivem pohádky je lidská vychytralost, díky níž prostý člověk porazí i takovou instanci, jakou je pekelná říše. Čtenář by měl dojít k uvědomění, že k překonání překážek není vždy zapotřebí fyzická zdatnost a hrubá síla, ale zdravý selský rozum s notnou dávkou mazanosti. Postava ovčáka ukazuje, že i když je člověk mazaný, neznamená to, že musí být zákonitě zlý. Ovčák sice utopí Káču, ale na druhé straně tímto činem pomůže čertovi. Následně přelstí i čerta, ale opět tak jedná za účelem pomoci druhému. Když v závěru získá velké bohatství, rozdělí se o něj s chudými a potřebnými. Ovčák je tedy protřelý a pragmatický člověk, v jádru ale s dobrým srdcem. Prostřednictvím postavy hádavé Káči si člověk uvědomí, že nebude-li se k ostatním chovat hezky, nemůže očekávat jakoukoliv náklonnost, ba dokonce pomoc v případě nouze. Káča se kvůli své proslulé neshášenlivé povaze nemůže vdát, i když po tom moc touží. Je natolik hašteřivá, že ani samotné peklo s ní nechce mít nic do činění. Její život ukončí ovčák nemilosrdným utopením v rybníce. I z důvodu motivu smrti, de facto vraždy, je pohádka vhodná spíše pro starší čtenáře. Novelistická pohádka je obrazem představ prostého člověka o světě a životě. Zrcadlí se v ní více skutečných prožitků lidí, aktuální dění i společenské vztahy. Je realističtějším pojetím života než pohádka kouzelná.

²³ Zaměstnanec statku

²⁴ Učeň

4.5 REPRODUKCE POHÁDKY O CHYTRÉ PRINCEZŇE

Vyprávění začíná cestou dvou řemeslníků Bořka a Jiříka, která je přivede k zahradě zámku, v níž spatří krásnou princeznu. Jiřík se do dívky ihned zamiluje a upsal by se samotnému ďáblu, aby princeznu získal. Zatímco Bořek po náročné cestě usne, Jiřík vzpomíná na spanilou princeznu. Z přemítání ho vytrhne čert, přicházející s nabídkou pomoci. Za Jiříkovu duši nabízí srdce princezny. Jiřík ani chvíli neváhá a vlastní krví rohatému stvrdí, že si pro něj může za dvacet let přijít a odnést ho s sebou do pekla. Čert promění Jiříkovy prosté šaty za vznešené, daruje mu bezedný měšec s dukáty, koně a služebnictvo.

Jiřík přestrojený za prince jede na zámek, kde žádá krále o pohoštění. Mladý pán se okamžitě zalíbí princezně a ta si přeje, aby už zámek nikdy neopustil. Jiřík velmi rád zůstává zámeckým hostem, chová se jako urozený pán a vyznává princezně svou lásku. Ta jeho city opětuje, netrvá dlouho a je svatba. Po smrti krále se lidmi oblíbený mladý princ ujímá panování. Se svou ženou má dva syny a dceru a žije velmi šťastně. Samým štěstím zapomíná na čerta a když už si vzpomene, rychle své myšlenky na peklo zažene.

Čas ale plyne rychle a Jiřík si uvědomí, že mu zbývá poslední rok světského života. Nepokoje, s jakým se pohybuje po zámku a bolesti v jeho tváři si všimne princezna a snaží se zjistit příčinu změny chování svého muže. Ten se po celý zbývající rok vyhýbá odpovědi. Po dvaceti letech, na den přesně, přichází čert na zámek, aby si zámeckého pána odnesl. Vyhoví ještě Jiříkovu přání získat trochu času na rozloučení s rodinou a věnuje mu tři dny navíc. Během nich si může král vymyslet tři úkoly. Pokud je čert nebude schopný splnit, vrátí Jiříkovi úpis a navždy zmizí.

Prvním čertovým úkolem je odstranit skálu za zámkem, což mu nečiní žádný problém a ráno na obyvatele zámku čekal výhled na rozlehlou pláň. Druhý den žádal Jiřík proměnit planinu na zahradu, v níž budou květiny ze všech koutů světa. Ani takový úkol nebyl pro čerta nesplnitelný. Královně bylo jasné, že její manžel musí mít spolek s ďáblem a donutila ho, aby jí vše pověděl. Ten se jí svěřil se svým osudem. Královna slíbila Jiříkovi, že vymyslí, jak se pekelné hrozby zbavit. Stačí, když čerta příště pošle do jejího pokoje.

Jiřík učinil, co mu žena nakázala, a čerta poslal za královnou, která mezitím vymyslela lest, jak získat zpět manželovu duši. Uložila čertovi, aby jí bezbolestně vytrhl tři vlasy a každý z nich natáhl o dva lokty. Čert si s takovým úkolem nevěděl rady. Vydal se zpět do pekla s nadějí, že mu Lucifer pomůže. Na takový úkol ale bylo celé peklo krátké.

Lucifer čertovi spílá, že se nechal oklamat a poslal ho zpět na zámek vrátit Jiříkovi smlouvu a darovat mu volnost.

4.6 INTERPRETACE POHÁDKY O CHYTRÉ PRINCEZNE

Jádro pohádky tvoří jednání tří hlavních postav. Stěžejní postavou celého příběhu je princezna, která díky vlastní mazanosti zachrání svého muže Jiříka před pekelnou hrozbou. Jiřík je původem prostý hoch, který se zahleděl do princezny a pro získání jejího srdce upsal před lety svou duši ďáblu. I postava čerta sehrává ve vyprávění významnou roli. Objevuje se coby pokušitel s pocitem absolutní moci nad obyčejným smrtelníkem. S vidinou získání jeho duše člověku pomáhá dosáhnout kýženého cíle. Po smluveném čase se vrací zpět, aby dostal smlouvy. Jelikož se domnívá, že je naprosto nepřekonatelný a neexistuje nic, čeho by nebyl schopen, nabízí králi vstřícný krok v podobě tří dnů a tří přání navíc. Ukáže se, že čert není zdaleka tak neporazitelný, jak se sám domnívá, a že k jeho přemožení stačí člověku zdravý selský rozum s notnou dávkou mazanosti. Pekelná moc a síly jsou přemoženy rafinovaným a protřelým počínáním spanilé zámecké paní. Čert je nejen poražen, ale hlavně zahanben, neboť je přemožen ženinou mazaností. V epizodních rolích se na začátku příběhu objevuje Jiříkův přítel Bořek a později je v ději zmíněn princeznin otec. Více postav v pohádce nevystupuje.

Časoprostor je standardně blíže neurčený. Převážná část příběhu se odehrává na zámku. Z časového hlediska je konkretizována dvacetiletá lhůta, po jejímž dovršení propadne Jiříkova duše peklu.

Z hlediska jazykové roviny je dílo napsáno spisovným jazykem. Původ pohádky pramenící z ústní lidové slovesnosti je znatelný především díky výrazům dobového jazyka (*daremné laskominy, v nížto, dvěře*), které na dnešního čtenáře mohou působit zastarale, případně je může považovat za nářečové obraty. V díle se objevují přechodníky (*vidouc, vedouce, použiv*), které jsou charakteristické pro autorčin osobitý projev a dobu, z níž literární text pochází. Příběh je zprostředkován autorským vypravěčem. Na živosti pohádky přidávají dynamické dialogy. Ty mohou čtenáři pomoci lépe se vžít do pozice jednotlivých postav.

Ve vyprávění se objevuje motiv cesty, který je pro pohádku typický, spolu s motivy lásky, touhy, obětavosti, rodiny. V textu je uplatněn numerický kompoziční princip příznačný pro pohádku. Konkrétně je zde užito číslo tři, a to v souvislosti s lhůtou, kterou

čert Jiříkovi prodlužuje o tři dny, nadto mu povoluje tři poslední přání. Vyprávění je zakončeno typickou pohádkovou formulí ... *a žili spokojeně až do smrti*.

Na první dojem může pohádka působit jako kouzelná, neboť zde vystupuje čert, který se zpočátku chová jako bezvýhradná mocnost. Disponuje kouzelnou mocí a kouzelnými předměty. Nakonec je ale čert obelstěn a přemožen vychytralou princeznou, což je příznačné pro pohádku novelistickou. Zatímco ve většině pohádek, zejména kouzelných, je hlavním hrdinou muž, který svou silou přemůže protivníka a zachrání spanilou dívku, v pohádce *O chytré princezně* je to naopak. Právě princezna, krásná, křehká žena, která je hrdinkou celého příběhu, zachraňuje svého muže před zlou pekelnou mocí. Vyústění a rozuzlení pohádky poukazuje na skutečnost, že k přemožení protivníka není vždy zapotřebí hrubého násilí. Princeznina protřelost je daleko účinnější zbraní než fyzická síla. Díky vlastní chytrosti přemůže i takovou instanci, jakou je ďábel a celá jeho říše. Z princezniny mazanosti je bezradný nejen čert, ale i celé peklo, které musí potupně uznat princeznino vítězství.

5. POSTAVA ČERTA V ČESKÉ POHÁDCE

Postavy čertů vystupující v lidových pohádkách jsou motivovány pohanskými a křesťanskými motivy. Jméno Lucifera (světlohoše) bylo prvně zmíněno v Bibli. Lucifer byl původně vysoce postavený anděl. Kvůli své zradě byl ale zavržen Bohem a stal se z něj Satan. Postava satana je vnímána jako ztělesnění zla a temna. Děti na něj navíc nahlížejí jako na nositele a vykonavatele trestu. Postupem času se ve folkloru stal ze satana čert s lidsko-zvířecí podobou. Do té doby byl satan krásnou, vznešenou bytostí. Byl přeci padlým andělem a andělé jsou krásní. Nečpěl sírou ani z něj nestoupal dým. Tyto nadpřirozené bytosti mívají různé charakteristické rysy. V pohádkách účinkují v různých úlohách. Dle Proppovy teze se čert v pohádce objevuje v roli škůdce, pomocníka nebo dárcce (Propp, 2008, s. 92).

V českých lidových pohádkách se čtenáři setkávají s tzv. klasickým čertem. Ten se zjevuje ve funkci spravedlivého soudce nebo svůdce. První zmíněný dohlíží na spravedlnost na zemi a sjednává pořádek mezi lidmi. K objektivnímu vykonávání svého poslání mu napomáhá kniha hříchů, v níž jsou zaznamenána i ta sebemenší provinění všech pozemských obyvatel. Když hříšník dosáhne své míry, je odsouzen k pekelnému trestu. Pekelník se v přestrojení vydává na zemi odkud provinilce odnese do pekla, kde na něj čeká horká lázeň v pekelném kotli. Na druhé straně, nemá-li člověk žádné závažné prohřešky, může se od čerta dočkat pomoci. Čert disponuje nadpřirozenými schopnostmi a kouzelnými předměty a uzná-li to za vhodné, rád je využije ve prospěch lidí. Ovšem nic není zadarmo. Každý smrtelník si musí čertovu náklonnost zasloužit, obvykle vykonáním nějakého úkolu či služby. Takový čert má nad světem absolutní moc, je člověkem neoklamatelný a nepřemožitelný. Navíc vystupuje s naprostou vznešeností. Luciferova majestátnost je odrazem jeho andělského původu.

Ukázkový příklad výše charakterizovaného čerta a jeho vztahu s lidmi lze vidět v kouzelné pohádce *Čertův švagr*. Lucifer pomáhá čestnému a hodnému Petrovi, který u něj musí splnit sedmiletou službu. Zároveň trestá hříšné duše Doroty, zámeckého vrchního, desátníka a knížecích dcer. Díky spravedlivému zásahu vyšší moci vítězí dobro nad zlem. Stejným způsobem jedná postava čerta v pohádce *Chudý a boháč*. Čert v převlečení za chudého pocestného zkouší chudou vdovu a bohatého, lakomého mlynáře. Dobrou vdovu po zásluze bohatě odmění a hamižného mlynářského podvodníka potrestá únosem do pekla. I tuto pohádku lze zařadit mezi pohádky kouzelné. Postava čerta, který hrdinu odmění za jeho službu, vystupuje také v pohádce o *Nesytovi*. Tento příběh

je zpočátku dost podobný pohádce *Čertův švagr*. Hlavní hrdina jménem Nesyta slouží v pekle. Přes čertův zákaz nahlédne do kotle a propustí jednu z duší, která mu za oplátku dává cennou radu. Nic netušící čert považuje Nesytovu službu za vzorně splněnou a za odměnu mu dá kabát, o nějž si Nesyta řekl. V kapsách kouzelného kabátu nachází mládenec bezmezné množství peněz. Díky penězům si užívá života, ale také rozdává chudým a potřebným. Sám si nechá zhotovit deset kovaných truhel, které naplní dukáty. Když má dostatečnou zásobu peněz, vyhodí kabát oknem. Čert je velmi rozzlobený, že ho Nesyta připravil o tolik peněz. Podle popsaného syžetu, v němž je čert obelhán prostým člověkem, se pohádka jeví jako novelistická. Ve skutečnosti ale Nesyta na lest nepřichází sám. Radu, jak na čerta, dostává mládenec odměnou za svou dobrosrdečnost. Motiv rady je typický pro pohádku kouzelnou. Dle Proppovy (2008) typologie vykonává čert ve výše jmenovaných pohádkách funkci dárce a pomocníka.

Druhý zmiňovaný typ čerta představuje svůdce a pokušitele. Rovněž tato vlastnost je důsledkem čertova původu. Lucifer sváděl ostatní anděly v nebi ke vzpouře proti Bohu. Po pádu na zem ve svém svádění a pokoušení pokračoval, Adamem a Evou počínaje, prostými lidmi konče. Jeho cílem není sjednávání pořádku a konání spravedlnosti. Netrestá hříšníky ani neodměňuje poctivé a dobré lidi. Obecně nejedná nezištně ve prospěch lidského blaha a zemského práva. Jeho působení je vnímáno jako nabádání k porušení mravních pravidel (Černoušek, 2019, s. 164). Většinou se zjeví ve chvíli, kdy člověk po něčem dychtí tolik, že neváhá k dosažení vytouženého cíle zaslíbit svou duši ďáblu. To je pro čerta výzva. V převleku za běžného člověka se vypraví na zemi a zinscenuje náhodné setkání se svou potenciální budoucí obětí. V momentě, kdy mu hrdina svěří své přání, začne ho čert pokoušet. Zaručí mu svoji pomoc naplněním jeho tužby. Za svou úslužnost žádá jediné, získání smrtelníkovy duše. Aby čert nepůsobil jako necita, může si člověk stanovit dobu, kdy se pro něj čert vrátí. Vše působí naprosto idylicky jako spravedlivý obchod „něco za něco“. Člověk zaslepený vidinou splněného přání na čertův návrh přistupuje, aniž by si uvědomil, že ze strany pekelníka se jedná o lichvu. Čert nechodí nepřipraven a bývá pohotový. Mívá s sebou úpis, který smrtelník musí stvrdit vlastní krví. Po ujednání a stvrzení smlouvy čert splní, co slíbil. Využívá svých nadpřirozených schopností a nabádá člověka k porušení morálních zásad. Čert učí člověka lhát, vydávat se za někoho, kým ve skutečnosti není, či jinak jednat v rozporu s etickými pravidly. Záchrany před pekelnými spáry se hrdinovi dostává ze strany nevinného člověka, který dokáže svým rozumem čerta přemoci a zástavu duše zrušit. Ukázkovým příkladem výše popsaného paktu člověka s pekelnou

instancí je pohádka *O chytré princezně*. Čert se zčistajasna vyskytne před hlavním hrdinou Jiříkem, aby mu dopřál kýžené blaho po boku krásné princezny, do níž se mládenec zakoukal. Cena za takovou službu je ale vysoká. Za příslib dvaceti šťastně strávených let s milovanou ženou musí mladý řemeslník přislíbit ďáblu svoji duši. Po uplynutí stanovené lhůty se čert vrací pro svého dlužníka. Namyšlený a zákeřný čert domnívající se, že je absolutně neporazitelný a všemohoucí, nabízí hrdinovi odklad trestu. Chce si tak více užít jeho muka a zároveň nepřijít o svou masku velkorysého pomocníka. Ďábel s klidem nabízí mladému králi splnění tří libovolných úkolů, neboť se domnívá, že neexistuje nic, co nedokáže splnit. Do hry vstupuje nevinná Jiříkova žena, která dokáže čerta přelstít. Ruší pekelnou smlouvu a vysvobodí duši i život milovaného manžela. Dle Proppovy (2008) klasifikace čertů se v pohádce *O chytré princezně* čert prezentuje ve všech rolích. Přichází coby dárce a pomocník, plní Jiříkovi přání získat krásnou princeznu a věnuje mu peníze, šaty, koně a služebnictvo. Cena za jeho službu je neadekvátní. Fakt, že na oplátku chce Jiříkovu duši staví čerta do pozice škůdce. Využívá Jiříkovy lásky k princezně a žádá jeho život. Čertovu počáteční roli pomocníka na sebe na konci příběhu přebírá princezna, v té době už královna.

V pohádce *Čertův švagr* vystupuje čert jako absolutní mocnost panující lidskému světu. Takový je čert člověkem neporazitelný. Čert z pohádky *O chytré princezně* si mocný připadá, má poněkud větší schopnosti než člověk, ale není všemocný a nepřemožitelný. K jeho oklamání stačí trocha takzvaného selského rozumu, kterým v tomto případě disponuje princezna. V obou pohádkách je ale čert obávanou magickou bytostí s nadpřirozenými schopnostmi. S postupem času ale bylo čertům na démoničnosti ubíráno, byly snižovány jejich hrozivé vlastnosti a s nástupem racionalismu a osvícenství byla popřena jakákoliv pravděpodobnost skutečné existence těchto bytostí (Černoušek, 2019, s. 162). Společnost došla k závěru, že jakékoliv působení čertů bylo jen výsledkem lidové fantazie. V důsledku tohoto vědeckého poznání se začala role čertů v pohádkách měnit, oslabovala se jejich vážnost a přestávali být člověku nebezpeční. S příchodem novelistických pohádek začala vítězit racionalita nad dříve tolik obávanou pekelnou mocí. Čerti začali být v dílech zesměšňováni, byli zranitelní a přemožitelní vychytralostí prostých lidí. Jejich pověstná absolutní moc byla potlačena.

V pohádce *O chytré princezně* je sice čert přemožen mazaností princezny, nicméně pekelná instance není zcela zesměšněna. Na rozdíl od novelistické pohádky *Čert a Káča*, kde je peklo vyobrazeno coby absolutně neschopná instituce, která si neví rady s jednou

obyčejnou děvečkou. Samotný čert je charakterizován jako hloupá, bezmocná bytost s minimálním významem a nulovou mocí. Je velmi snadno oklamatelný a přemožitelný. V pohádce *Čert a Káča* je čertova moc potlačena prohnaností a vychytralostí prostého ovčáka. Ten bravurně předvede čertovi, že oprostít se od neodbytné Káči není tak nemožné, jak se celému peklu zdá. Čert ve snaze odměnit se za pomoc, nabízí ovčákovi dohodu. Zinscenuje hru, v níž bude předstírat, že chce odnést knížecí rádce. Ovčák mu v tom zabrání a pánové mu za pomoc vyplatí spoustu peněz. Vše proběhne podle plánu. Ovčák se rozhodne navzdory čertovu zákazu zachránit i knížete. K odvrácení pekelného zla využije vlastní protřelost. Čert je zesměšněn před knížetem i jeho poddanými a definitivně zahnán, zneškodněn. Konec pohádky potvrzuje výše zmiňované tvrzení o popírání existence čertů a jejich absolutní moci. Ve srovnání s hodným a poctivým Petrem z pohádky *Čertův švagr* je ovčák protřelejší a jedná více pragmaticky. Lež a intriky mu nejsou cizí, nevyužívá je ale pro zajištění vlastního blaha. Pomáhá jimi ostatním vyřešit těžkou existenční situaci, v níž se nacházejí.

Velmi podobný motiv popisující dohodu mezi prostým člověkem a nadpřirozenou mocností se objevuje v pohádce bratří Grimmů *Kmotřička Smrt*. Chudý muž vybere svému synovi za kmotru Smrt, neboť jí na rozdíl od Boha a čerta považuje za spravedlivou. Když kmotřenec dospěje, Smrt s ním uzavře dohodu. Učiní z něj věhlasného lékaře, který bude zdánlivě léčit lidi a vydělá si nemalé peníze. Musí se ale řídit tímto pravidlem: Zjeví-li se Smrt v nohách nemocného, nesmí ho kmotřenec léčit. Taková situace nastane v případě krále. Mládenec Smrt přelstí, ta svému kmotřenci prohřešek pro jednu odpustí, ale varuje ho před dalším takovým počínáním. Mladý lékař svou chybu opakuje, aby zachránil život mladé princezny. Smrt se rozzlobí a za trest vezme kmotřenci život. Srovnáním syžetů obou pohádek lze vyzorovat patrné rozdíly mezi oběma žánrovými variantami. Zatímco v novelistické pohádce *Čert a Káča* ovčák svou vychytralostí přemůže nadpřirozeno v podobě čerta, v kouzelné pohádce *Kmotřička Smrt* je lidská snaha o přechytračení Smrti neúspěšná. Mladý lékař za svůj prohřešek zaplatí nejvyšší možnou cenu, svůj život. Motiv díla poukazuje na skutečnost, že smrt je součástí života, je velmi mocná a nelze ji oklamat. Přestože je motiv smrti v lidových pohádkách poměrně častý a běžný, postava Smrtky se v lidovém vyprávění příliš často neobjevuje. Patrně proto, že lidé měli ze Smrtky respekt. Dost možná se jí báli. Vzhledem k dávné době, kdy pohádky kolovaly mezi lidmi, se lze domnívat, že nábožensky založení lidé nechtěli Smrt znevažovat.

Naprosto jiné pojetí čerta a jeho vývoje, než v předchozích případech je možné sledovat v pohádce *Zapomenutý čert* od Jana Drdy. Pohádka vyšla ve dvou literárních verzích. Epické zpracování vhodné pro dětské čtenáře bylo součástí pohádkové sbírky *České pohádky*. Kniha vydaná v roce 1958 byla doplněna ilustracemi Josefa Lady. O rok později vznikla komedie o osmi obrazech s názvem *Dalskabáty, hříšná ves, aneb zapomenutý čert*.²⁵ Tato adaptace byla blízká spíše dospělým čtenářům. Autor ve svém díle nenásilně vybočuje z klasické koncepce pohádkových bytostí. V jeho podání lze sledovat proces polidšťování nadpřirozené bytosti. Drdův čert se liší například tím, že má vlastní jméno, což ve výše interpretovaných pohádkách žádný jiný pekelník neměl. Čert Trepifajksl je na začátku příběhu vyobrazen jako klasické hrozivé strašidlo, které bylo vysláno do vesnice Dalskabáty, aby zde děsilo smrtelníky. Časem je ale peklem zapomenutý, možná i nechtěný, navíc není koho strašit a Trepifajksl svou službu zanedbává. Osud ho svede dohromady s lidskou postavou báby Plajznerky, která se mu nastěhuje do chalupy a čerta postupně ovládá a transformuje do lidské podoby. Trepifajksla si Plajznerka přejmenuje na Matěje. Čert, který se čím dál více polidšťuje začne nosit lidské oblečení. Aby mu dobře padly kalhoty, usekne mu Plajznerka ocas. Matějovi se velmi zalíbí čepice a moc rád by jí nosil. Brání mu v tom ale rohy, kterých se rozhodne zbavit. Plajznerka si čerta zamiluje, i jemu se zalíbí obyčejný lidský život bez strašení a burácení. Navzdory své dřívější nechuti k jakékoliv manuální činnosti se učí pracovat. Začne s Plajznerkou chodit do vsi mezi lidi, přátelí se s nimi a má je rád. Žijí spolu plnohodnotný život prostých venkovských lidí. Je okouzlen kuchařským uměním své ženy i přátelským přístupem lidí ze vsi. Čertovi se pozemské bytí líbí čím dál víc a už vůbec nepomýšlí na návrat do pekla. Tam ho ale začnou postrádat a vyšlou pro Trepifajksla na svět čertovského posla. Rozzlobený lucifer pekelného provinilce několik dní soudí a během té doby poznává, jak moc se z čerta stal člověk. Nejvyšší vládce pekla dochází k závěru, že Trepifajksl překročil všechny pekelné zákony a zpronevěřil se. Z toho důvodu se rozhodne Trepifajksla, tedy Matěje z pekla navždy vyhostit. Pro Matěje to byl nejlepší trest, jaký mohl dostat. S nesmírnou radostí se vrací ke své ženě, přátelům a obyčejnému pozemskému životu. V pohádce *Zapomenutý čert* je peklo jakýmsi přežitkem. Nikdo se ho nebojí a lidem je spíše k smíchu. Stává se naprosto zbytečnou institucí. Proto ani čerty nebaví lidi strašit, provokovat či svádět. Nechce-li být čert terčem výsměchu a pohrdání, musí se rozhodnout pro skoncování se svou pekelnou kariérou a začít žít život spořádaného člověka. Přesně,

²⁵ Jan Drda. In: *Osobnosti.cz* [online]. [cit. 2020-04-25]. Dostupné z: <https://www.spisovatele.cz/jan-drda#cv>

jak to učinil Trepifajksl. Čertova věhlasná děsivost je sice v Drdově podání eliminována, ba dokonce potlačena, nelze ovšem říci, že by Drdův čert byl hloupý a nešikovný jako například v novelistické pohádce *Čert a Káča*. Nabízí se také otázka, o jakou žánrovou variantu se v případě pohádky *Zapomenutý čert* jedná. Podle Šmahelové (1989, s. 163) patří Drda mezi hlavní představitele autorské adaptace lidové pohádky. Podle Genčiové (1984, s. 32) je Drda jedním z následovníků Čapkovy pohádky, tedy pohádky autorské. Konkrétně v pohádce *Zapomenutý čert* lze spatřovat vliv Čapkovy poetiky v polidštění kouzelné postavy, která se ve finále dokonce stává člověkem.

6. FILMOVÉ ADAPTACE VYBRANÝCH POHÁDEK

6.1 ČERTŮV ŠVAGR

Televizní pohádku na motivy stejnojmenné literární předlohy natočila v roce 1984 podle vlastního scénáře režisérka Vlasta Janečková. Skromná studiová výprava s kulisami ilustrujícími interiéry i exteriéry působí spíše divadelním dojmem. Na kouzlu a poutavosti pohádky to ale neubírá. Do hlavních rolí byli obsazeni herci Ondřej Havelka (Petr), Jana Březinová (Kateřina), Jiří Zahajský (kníže), Ladislav Trojan (zámecký správce), Dagmar Patrasová (princezna Helena) a Veronika Freimanová (princezna Julie).²⁶

6.1.1 KOMPARACE LITERÁRNÍ PŘEDLOHY A FILMOVÉ ADAPTACE

Mezi filmovým zpracováním a literární předlohou lze vyzorovat několik podstatných rozdílů. Ty se týkají hlavních i vedlejších postav, dějové linky a zápletky příběhu.

Prvním rozdílem jsou jména a charakter některých hlavních postav. Podle literární předlohy se Petrova macecha jmenuje Dorota a je hospodářkou na statku po zesnulém manželovi. V televizní verzi pracuje Petrova macecha Kateřina jako komorná princezen na zámku. Nedobré povahové rysy jako například chamtivost, lhaní či podlost, jí byly ponechány. V knižní podobě má Dorota vřelé vztahy se správcem zámku, se samotným knížetem příliš do kontaktu nepřijde. Správce je též postava záporného rázu, pomáhá Dorotě s intrikami proti Petrovi. Ve filmovém zpracování je tomu naopak. Správce nemá Kateřinu vůbec v oblibě, varuje před ní poblouzněného knížete. Z toho důvodu není správce zlé vdově příliš vhod. Snaží se nahradit jeho místo a vetřít se knížeti do přízně. Další rozpor lze vyzorovat v postavách knížecích dcer. Zatímco v psané variantě měl kníže tři dcery, z nichž dvě byly nedobrých povah a nejmladší a nejhodnější se jmenovala Angelina, v hrané formě byly dcery pouze dvě, zlá, hrabivá Helena a hodná, skromná Julie.

Distinkci lze vyzorovat též u epizodních figur. Ve filmovém zpracování je zcela vypuštěn vojenský motiv, tedy i postava vojenského desátníka, který Petra trýznil na vojně. Naopak jsou zde oproti literárnímu textu navíc postavy čarodějnice Veruny a loupežníků. Verunu vyhledá zákeřná princezna Helena s komornou Kateřinou. Prosí čarodějnici, aby jí pomohla se zmizením mladší princezny Julie, kterou nemají rády. Helena nesnese,

²⁶ Čertův švagr. In: *Filmová databáze* [online] [cit. 2020-03-16]. Dostupné z: <https://www.fdb.cz/film/certuv-svagr/41035>

že se všichni nápadníci zajímají jen o její mladší sestru. Julie je unesena a vězněna v lesním loupežnickém doupěti. Ze zajetí loupežníků jí vysvobodí Petr, který za svou službu v pekle dostal nejen kouzelný měšec (tento motiv se shoduje s literární verzí), ale ještě kouzelné pírkó, které ho činí neviditelným. Díky schopnosti být neviditelný se vloupá k loupežníkům, odkud vysvobodí nešťastnou Julii. Zápletka s loupežníky je čistě scénaristčinou iniciativou. Menší rozdíl je i v postavě Petrovy tety. Zatímco v knize se hovoří o sestře Petrovy zesnulé matky, ve filmu je teta zmíněna jako sestra Petrova zesnulého otce.

Výsledkem komparace literární předlohy a filmové adaptace bylo shledáno několika rozdílů. Vyprávění začíná v obou dílech smrtí otce mladého Petra, který následně odchází z domu, poněvadž ho nechce sdílet se svou zlou macechou, odnáší si pouze prsten po zesulé matce. Zhrzená vdova si běží stěžovat na zámek a zde je první rozkol v dějové linii. V knižní verzi je Petr předveden k zámeckému soudu, odkud je odvelen na vojnu. Tam je trýzněn panovačným desátníkem. Při nejbližší příležitosti z vojny prchá a vydává se do světa hledat službu. Ve filmové adaptaci Petr z domu rovnou odchází do světa a hledá práci. Zde se obě dějové linky potkávají. Mládenci se nedaří práci najít, a tak bere zavděk službou v pekle. Zatímco v knize trvá sedm let, ve filmu stráví Petr v pekle pouhý rok. Po návratu z pekla se Petr ve filmovém zpracování vydává hledat a zachránit princeznu Julii vězněnou v loupežnické sluji. Tato skutečnost není v literární předloze vůbec zmíněna, je totiž výsledkem tvůrčí invence scenáristky. Další vývoj a závěr pohádky už je v obou variantách stejný nebo značně podobný. Petr, který vypadá jako čert, rozdává peníze chudým. Vyhoví také žádosti knížete, na oplátku ale žádá jednu z jeho dcer. K sňatku svolí nejmladší a nejhodnější princezna. V závěru pohádky, jímž je svatební den Petra a princezny Julie lze sledovat rozdíl v Petrově proměně. Zatímco v knize autorka uvádí, že na zámek přijel Petr umytý a ostříhaný a knížecí dcery na něm mohly oči nechat, v televizním zpracování ponechala scenáristka Petrovi jeho čertovskou podobu až do okamžiku, kdy se ho princezna dotkla.

6.2 S ČERTY NEJSOU ŽERTY

Výpravný pohádkový film natočil v roce 1984 režisér Hynek Bočan na motivy pohádky Boženy Němcové *Čertův švagr*. Režisér se podílel také na scénáři, na kterém spolupracoval s Jiřím Justem. Dílo lze považovat za jednu z nejúspěšnějších filmových pohádek své doby, velké oblibě se u velkých i malých diváků těší dodnes. Napomáhá tomu nejen výborná výprava, povedené kostýmy či dynamický a záživný děj, ale také prvotřídní herecké obsazení. V pohádce excelují Vladimír Dlouhý (Petr), Eva Kretschmerová (Dorota), Jana Dítětová (Petrova babička), Karel Heřmánek (kníže pekel), Ondřej Vetchý (čert Janek), Josef Kemr (kníže), Viktor Preiss (správce zámku), Petr Nárožný (vojenský kaprál), Dana Bartůňková (princezna Angelina), Monika Pelcová Stará (princezna Adélka) a spousta dalších výtečných herců v epizodních rolích.²⁷

6.2.1 KOMPARACE LITERÁRNÍ PŘEDLOHY A FILMOVÉ ADAPTACE

Pohádkový film *S čerty nejsou žerty* se v hlavních motivech shoduje se svou literární předlohou. Existuje ale prvek, díky němuž se obsah filmové adaptace diametrálně vzdaluje literární předloze. Zásadním rozdílem mezi psanou a zfilmovanou verzí pohádky je koncepce postavy čerta. Němcová ve své kouzelné pohádce čerta charakterizovala jako všemocnou a spravedlivou bytost. Lucifer je jediným čertem, o kterém autorka v pohádce *Čertův švagr* vypráví. V Bočanově pojetí vystupuje kromě Lucifera milý, trochu popletený čert Janek, jehož jednání je myšleno dobře, ale občas se mu zamýšlený plán nepodaří. Janek popírá literární neomylnost pekla. Nechá se obelstít Dorotou a přinese místo ní do pekla Petrovu babičku Annu. Když dostane od Lucifera druhou šanci, vrací se zpět do vesnice, aby svůj omyl napravil. Místo toho se ale opije. Nechá se oklamat kaprálem a ten ho naverbuje na vojnu. Za tuto chybu ho rozzlobený Lucifer degraduje. Janek musí napravit své chyby, aby se mohl vrátit do pekla a získal zpět svou čertovskou moc. Za pomoci Petra, s nímž se na vojně spřátelí, se mu nakonec podaří dostat Dorotu do pekla.

Co se týče postav, jsou převážně v obou verzích stejné. Jen v literární podobě má kníže tři dcery. Starší dvě nejsou jmenovány, nejmladší a nejhodnější je Angelina, tu si nakonec Petr bere za ženu. Ve filmovém zpracování má kníže pouze dvě dcery. Skromnou a hodnou Adélku, kterou si Petr vezme za ženu. Adélčinu starší sestru,

²⁷ S čerty nejsou žerty. In: *Česko-Slovenská filmová databáze* [online] [cit. 2020-03-17]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/821-s-certy-nejsou-zerty/prehled/>

zlou a lakomou Angelinu, si na konci vyprávění odnáší čert. Druhou odchylkou v postavách je Petrova knižní teta, kterou ve filmu nahrazuje postava Petrovy babičky.

Prostředí kde se děj filmu odehrává je odlišné od prostředí knižního. Zatímco v knize se hovoří o statku, v hrané verzi Petr vyrůstal ve mlýně.

Dějová linka filmu je víceméně shodná s knihou. Rozdíl nastává po Petrově odsouzení k vojenské službě. V knižní předloze Petr z vojny utíká do světa, kde si hledá práci. Po několika odmítnutí se setkává s čertem, který mu nabízí službu po dobu sedmi let. Petr nabídku přijímá. Za vykonanou službu, kdy sedm let přikládal pod kotle, aniž by se do jakéhokoliv z nich podíval, získává kouzelný měšec, který sype neomezené množství dukátů. Ve filmové adaptaci se Petr s čertem Jankem setkává na vojně. Z vojny utíkají společně a Petr jde do pekla, aby se schoval před kaprálem, který je pronásleduje. Petr v pekle pracuje, ale to se Luciferovi nelíbí. Raději splní mlynáři tři přání a posílá ho zpět na zemi. Odměnou Petr dostává starý kabát, v jehož kapsách donekonečna nalézá dukáty. Motiv kouzelného kabátu tvůrci filmu pravděpodobně čerpali z pohádky *O Nesytovi*. Závěr pohádky je až na drobné odchylky totožný s literární předlohou.

Za zmínku stojí ještě jedna skutečnost, která se objevuje pouze ve filmovém zpracování pohádky, a to peří, které pro čerty představuje určitý druh nebezpečí. Ve filmu je na strach čertů z peří poukázáno hned několikrát. Strach z peří má pravděpodobně mytologický podklad. Zřejmě souvisí s původem čertů, kteří dle okultisty Jacquese Collina de Plancyho byli původně padlými anděly, kteří se vzbouřili proti bohu (Černoušek, 2019, s. 169). Motiv strachu z peří nepravděpodobně z literární předlohy *Čertův švagr*, jedná se patrně o invenci scénáristů, kteří vycházeli z biblického příběhu o padlých andělech, kteří se po svržení z nebe stali čerty.

Filmová pohádka není adaptací pouze jednoho díla, i když je jím z větší části inspirována. Tvůrci kontaminovali motivy kouzelné pohádky *Čertův švagr* a novelistického díla *O Nesytovi*. Filmová adaptace v rozporu s literární předlohou vnáší do příběhu novelistické prvky.

6.3 ČERT A KÁČA

Černobílá pohádka s Jiřinou Bohdalovou v roli Káči pochází z roku 1970. Scénář podle stejnojmenné literární předlohy napsala Helena Sýkorová, režie se ujala Libuše Koutná. V dalších rolích se objevili například Jiří Krampol (ovčák), Ladislav Trojan (čert Kleofáš), Jaroslav Moučka (rychtář), Helena Růžičková (cikánka) a další.²⁸

6.3.1 KOMPARACE LITERÁRNÍ PŘEDLOHY A FILMOVÉ ADAPTACE

Autorka scénáře se poměrně věrně držela literární předlohy. Mezi knižní a filmovou verzí přesto existuje několik výrazných rozdílů.

Filmový příběh začíná venkovským posvícením, na kterém hlavní ženská protagonistka Káča prodává perníky. Během chvíle se dostává do konfliktu s cikánkou, která prodává pouťová štěstí a vykládá z karet. Na posvícenské taneční zábavě sedí Káča v ústraní, žádný z mládenců s ní nechce tancovat a děvečka je všem pro smích. Tato úvodní scéna posloužila filmovým tvůrcům k představení Káčina charakteru, který je v literární verzi bohatě popsán. Divák, aniž by znal původní dílo, během prvních pár minut poznává, že Káča je hádavá, nesnášenlivá a u ostatních lidí ze vsi velmi neoblíbená.

Následující dějová linka je shodná s literární předlohou. Na zábavě se objeví čert přestrojený za vznešeného pána. K údivu všech lidí vyzve Káču k tanci. Děvečka netuší, s kým má tu čest, odmítá pána pustit. Káča je tolik šťastná za cizincovu přízeň, že se nezdráhá s ním odejít. V okamžiku, kdy čert přijde s Káčou do pekla, nastává rozpor mezi knižní a zfilmovanou verzí. Zatímco v literární předloze je čert pekelným pánem okamžitě poslán zpět na zem, ve filmové adaptaci chtějí pekelníci z děvečky udělat služebnou. Rázná Káča ale přebírá velení a dělá si posluhy z čertů. Až tehdy je čert Luciferem vyslán vrátit Káču zpět do vsi. Zde opět děj televizní pohádky koresponduje s knižním textem. Čert putuje s Káčou po světě a setkává se s ovčákem Martinem.

Ovčák je pro pohádku *Čert a Káča* stěžejní postavou, a to jak v literární předloze, tak i ve filmové adaptaci. Neboť ovčák ví, jak umí být Káča neodbytná, rozhodne se neznámému cizinci odebrat jeho břímě a vezme Káču na svá záda. V této fázi dochází ve filmovém zpracování k zásadní modifikaci, která později mění vyústění a závěr příběhu.

²⁸ Čert a Káča. In: *Filmová databáze* [online] [cit. 2020-03-21]. Dostupné z: <https://www.fdb.cz/film/cert-a-kaca/53450>

Jedním z častých motivů ústní lidové slovesnosti, ze které Němcová čerpala prameny pro svou tvorbu, byl motiv smrti. Autorčinou cílovou skupinou byli dospělí čtenáři, neměla proto důvod a potřebu se takovým tématům vyhýbat. Proto v literární předloze ovčák Káču utopí v rybníce. Filmoví tvůrci ovšem zohlednili dětský aspekt. Ovčák Káču hodí do rybníka, neboť ho rozčiluje svou prostořekostí. Děvečka se ale neutopí. Zůstává naživu a v závěru příběhu vstupuje opět do děje. To pochopitelně mění vyústění příběhu.

V literárním textu autorka vypráví o rozmarném knížeti a jeho dvou rádcích. Filmoví tvůrci knížete nahradili postavou rychtáře. Rychtář je zlý, chamtivý a panovačný a za toto chování je odsouzen k pekelnému trestu. Stejně tak jako v knižní verzi pohádky i ve filmovém zpracování čert zinscenuje hru, v níž ovčák zachrání rychtáře před pekelnými spáry. Rychtář se ovčákovi bohatě odmění. Zároveň ho žádá, aby ho před únosem do pekla ochránil pokaždé, když se čert zjeví. Ovčák ví, že tak učinit nesmí. Přesto ale rychtáři slíbí, že změní-li své chování, popřemýšlí o tom. Po roce se opět koná posvícení. Do filmového děje se vrací postava Káči. Jde za pout'ovou cikánkou, s níž se loni přela, a prosí jí o pomoc. Ráda by věděla, proč jí nikdo ve vsi nemá rád a proč si nemůže najít ženicha. Cikánka jí poradí, aby změnila své chování a přístup k lidem. Přestane-li Káča být hádavá a zlá, jistě se nějaký nápadník najde. Na pouti se objeví také ovčák. Netrvá dlouho a schyluje se k hádce mezi Martinem a Káčou. Děvečka si ale vzpomene na slova cikánky a začne být na ovčáka milá. Nakonec se společně domluví, že přemůžou čerta a zachrání rychtáře, který se za rok skutečně napravil. Čert se vrací pro rychtáře a ovčák se ho snaží varovat před Káčou, která na něj cíhá. Ta se ve stejném okamžiku věší kolem krku vyděšeného čerta. Když se pekelníkovi podaří vymanit se z dívčina sevření, nechává rychtáře být a prchá zpět do pekla. Martin a Káča se do sebe zahledí a zanedlouho se děvečka dočká vytoužené svatby.

Filmové zpracování pohádky *Čert a Káča* zohledňuje aspekt dětského diváka. Literární předloha s dětskými čtenáři nepočítala, proto se v ní objevují drsnější motivy, například Káčina smrt utonutím v rybníce.

6.4 CHYTRÁ PRINCEZNA

Televizní inscenaci na motivy pohádky Boženy Němcové „O chytré princezně“ natočil v roce 1984 Václav Hudeček. Scénář podle literárního námětu napsala Eva Košlerová. Děj se odehrává na zámku a v zámecké zahradě a vystupuje zde pouze sedm postav, v jejichž rolích lze vidět Ivanu Andrlovou (princezna), Vladislava Beneše (Jiřík), Františka Němce (čert), Radovana Lukavského (král), Blanku Bohdanovou (dvorní dáma), Josefa Vinkláře (pokladník) a Ivana Richtera (Bořek).²⁹

6.4.1 KOMPARACE LITERÁRNÍ PŘEDLOHY A FILMOVÉ ADAPTACE

V pohádkové inscenaci jsou zachovány klíčové motivy pohádky, tj. smlouva s ďáblem, tři úkoly a vychytralost princezny.

V knižní verzi pohádky jsou zmiňovány pouze postavy Jiříka, Bořka, princezny, čerta a krále. Zfilmovaná podoba díla obsahuje navíc postavu zámeckého pokladního a dvorní dámy, kteří ale nejsou pro vývoj děje nijak výrazní a podstatní. Nejzásadnější rozpor lze sledovat v charakteru postavy Bořka. Zatímco v literární předloze je Bořek zmíněn pouze na začátku vyprávění, a to jako Jiříkův věrný přítel, ve filmové adaptaci figuruje po celou dobu rozvíjeného příběhu. Jeho postava je výrazná a pro vývoj a rozuzlení děje poměrně zásadní. Ukazuje se jako Jiříkův falešný kamarád, který sleduje pouze své blaho. Předstírá, že Jiříkovi pomáhá před peklem, vnitřně si ale přeje, aby si čert Jiříka odnesl a jemu spadl do klína přítelův majetek včetně mladé královny. Za svou pomoc od Jiříka požaduje půlku ze všeho, co Jiřík vlastní. Jiříkovi nedochází, že prohnáný přítel má na mysli i princeznu. Nakonec sám, místo Jiříka, končí v pekelných spárech.

Vyprávění začíná shodně putováním dvou kamarádů Bořka a Jiříka. První rozpor v dějové lince nastává v okamžiku, kdy se mládenci ocitnou před zámeckou zahradou. V literární podobě díla se Jiřík zahledí do princezny, kterou v zahradě zahlédne. Svěří Bořkovi, že by se za její srdce upsal ďáblu. Kamarádi pokračují v cestě, a zatímco Bořek odpočívá, Jiřík se setkává s ďáblem, jemuž zastaví svou duši za princeznu lásku. Ve filmovém zpracování se Bořek rozhodne ucházet se v zámku o službu a Jiřík se seznamuje v zahradě s princeznou, která se mu na první pohled zalíbí. Teprve potom se mu do cesty postaví čert a dochází k ujednání, ve kterém Jiřík zapoví svou duši ďáblu

²⁹ Chytrá princezna. In: *Filmová databáze* [online] [cit. 2020-03-25]. Dostupné z: <https://www.fdb.cz/film/chytra-princezna/obsazeni/53342>

výměnou za štěstí po princeznu boku. Zatímco v předloze je smlouva stanovena na dvacet let, ve filmové adaptaci má Jiřík právo na štěstí pouze po dobu jednoho roku. Odlišné jsou ve filmové adaptaci první dva úkoly, které Jiřík čertovi uloží. Zatímco v knize si Jiřík pro svou ženu přeje zmizení skály za zámekem a proměnu pláň na rozkvetlou zahradu, ve filmové inscenaci je to košatý strom a fontána. I třetí filmový úkol je mírně odchylný od úkolu knižního. V literární verzi pohádky musí čert mladé královně bezbolestně vytrhnout tři vlasy a natáhnout je o dva lokty, v hraném zpracování princezna požaduje bezbolestné vytržení jediného vlasu. Rozuzlení příběhu je totožné, ďábel úkol nedokáže splnit, vrací mladému králi úpis a dává mu svobodu.

7. ZAJÍMAVOSTI

Závěrem interpretační části stojí za zmínku několik zajímavostí o zmíněných pohádkách.

7.1 ČERTŮV ŠVAGR

- Pohádka byla poprvé zfilmována režisérkou Věrou Jordánovou v roce 1969. Tato verze se bohužel v televizním archivu nedochovala.³⁰
- V letech 1950–1952 vznikla podle literární předlohy Boženy Němcové stejnojmenná dětská opera. Autorem byl Karel Risinger.³¹
- V roce 1985 spatřil světlo světa krátký loutkový film v režii Františka Mikeše.³²
- Ve filmové adaptaci z roku 1984 lze postřehnout nepatrný omyl. Petr nosí čepici, díky níž je neviditelný. Neviditelnost ve skutečnosti způsobuje čertovské pírkó, které má do čepice zapíchnuté. V jedné scéně Petr zavadí o větev, čepice mu spadne a on přestane být neviditelný. Když si čepici zpět nasazuje, je patrné, že z ní pírkó vypadlo, Petr je ale i přesto po nasazení čepice neviditelný.

7.2 S ČERTY NEJSOU ŽERTY

- Roubenka, v níž bydlel mlynář Máchal se svou rodinou se nachází ve vesničce Střehom, poblíž Sobotky, Petr byl vězněn na hradě Kost, k záběru pro vstup do pekla posloužila zřícenina hradu Rotštejn u Turnova a samotné peklo bylo vybudováno v pískovcových jeskyních u České lípy (Laudin, 2019, s. 124-125).
- Kostýmy a masky byly tvořeny podle obrázků žáků základní školy, kde učil syn režiséra Bočana.³³
- Pohádka patří mezi nejoblíbenější české filmy, některé citáty se ujaly a jsou běžně používány mezi lidmi.

³⁰ Čertův švagr. In: *Česko-Slovenská filmová databáze* [online]. [cit. 2020-04-26]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/320042-certuv-svagr/diskuze/>

³¹ Čertův švagr. In: *Eridanus.cz* [online]. [cit. 2020-04-02]. Dostupné z: http://eridanus.cz/Zeme%282/mapa/Evropa/Vy%281chodni%281_Evropa/C%282eska%281_republika/Kultura/Ume%282ni%281/Hudba/skladatele%281/Risinger_Karel/C%282ertu%287v%20s%282vagr.htm

³² Čertův švagr. In: *Pohádkář CZ* [online]. [cit. 2020-04-03]. Dostupné z: <http://www.pohadkar.cz/pohadka/certuv-svagr-1/>

³³ Hynek Bočan. S čerty nejsou žerty. In: *Cesty k sobě*. [online]. [cit. 2020-04-02]. Dostupné z: <https://www.cestyksobe.cz/?s=Hynek+Bo%284%28Dan>

- Celkové náklady na pohádku byly 9 milionů korun, což na tehdejší dobu byla opravdu vysoká suma.³⁴

7.3 ČERT A KÁČA

- V roce 1955 natočil režisér Václav Bedřich stejnojmennou animovanou pohádku, v níž lze zaslechnout hlasy významných hereckých osobností, například Františka Filipovského, Ladislava Peška, Josefa Hlinomaze a dalších.³⁵
- Na motivy pohádky Boženy Němcové zkomponoval v letech 1898–1899 Antonín Dvořák stejnojmennou pohádkovou operu. Premiéru měla 23. listopadu 1899 v Praze.³⁶

7.4 O CHYTRÉ PRINCEZNĚ

- První stejnojmennou adaptaci zfilmovala v roce 1966 Věra Jordánová, pohádka měla pouhých 27 minut. O osmnáct let později byla natočena známější verze s názvem *Chytrá princezna*.³⁷
- V roce 2011 natočil Zdeněk Troška pohádku *Čertova nevěsta*. Předlohou mu byla zejména pohádka *Spravedlivý Bohumil* od Boženy Němcové. Použil ale také motiv z pohádky O chytré princezně – konkrétně třetí úkol pro čerta.³⁸

³⁴ Hynek Bočan. S čerty nejsou žerty. In: *Cesty k sobě*. [online]. [cit. 2020-04-02]. Dostupné z: <https://www.cestyksobe.cz/?s=Hynek+Bo%C4%8Dan>

³⁵ Čert a Káča. In: *Animovaný svět* [online]. [cit. 2020-04-02]. Dostupné z: <http://www.animsvet.cz/film/513-cert-a-kaca/>

³⁶ Čert a Káča. In: *Antonín Dvořák* [online]. [cit. 2020-04-02]. Dostupné z: <http://www.antonin-dvorak.cz/cert-a-kaca>

³⁷ Chytrá princezna. In: *Filmová databáze* [online]. [cit. 2020-03-25]. Dostupné z: <https://www.fdb.cz/film/chytra-princezna/obsazeni/53342>

³⁸ Čertova nevěsta. In: *Česko-Slovenská filmová databáze* [online]. [cit. 2020-04-22]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/264860-certova-nevesta/zajimavosti/?type=film>

ZÁVĚR

Diplomová práce je zaměřena na českou lidovou pohádku, především na její žánrové varianty a proměňující se funkci kouzelných postav – zejména čerta. Postava čerta byla analyzována na pozadí pohádek Boženy Němcové.

V teoretické části diplomové práce je lidová pohádka představena ve svém vývoji a zároveň jsou zde vymezeny její žánrové znaky. Změny žánrových variant jsou sledovány i s ohledem na měnící se koncepci postavy čerta. Charakteristika této postavy je odvíjena od pohanského a křesťanského původu. Zde se nejednalo o čerta, nýbrž o d'ábla nebo o satana. Pohanská podoba d'ábla byla spjata se slovanskou a antickou mytologií. Křesťanství opírá původ satana o Bibli. První zmínka o Luciferovi se objevila již ve Starém zákoně. Nedílnou součástí teoretické části je též kapitola zabývající se životem a tvorbou spisovatelky Boženy Němcové, jejíž autorské adaptace lidové pohádky jsou předmětem této studie.

Interpretační část diplomové práce obsahuje reprodukce a interpretace vybraných autorčiných pohádek. Sledována je zejména proměna postavy čerta v závislosti na žánrové variantě lidové pohádky. Pozornost je věnována i ostatním vystupujícím postavám. Z analýzy vybraných pohádek jsou vyvozeny charakteristické rysy postavy čerta. Ze studie vyplývá, že postava čerta v pohádkách figuruje v několika různých rolích. Jednak jako mocná, neporazitelná a spravedlivá kouzelná bytost, jednak jako hloupá a oklamatelná figura, s níž dokáže manipulovat i obyčejný smrtelník. Jindy lze v čertovi spatřovat svůdníka, který člověka pokouší ve snaze získat jeho duši. S cílem dosáhnout rozmanitějšího srovnání byla do interpretační části zařazena též pohádka Jana Drdy *Zapomenutý čert*. Drdův čert je uchopen z úplně jiného úhlu pohledu. Nejedná se o mocného soudce ani vypočítavého svůdce, nýbrž o čerta, který se z lásky k lidem vzdává čertovských schopností a stává se postupně člověkem.

Další kapitola interpretační části diplomové práce je věnována komparaci literárních předloh s filmovými adaptacemi. Zde bylo zajímavé sledovat, do jaké míry se filmoví tvůrci drželi původní literární podoby a do jaké míry ji inovovali. Ve filmových zpracováních je zřejmé zohlednění dětského aspektu. Pohádková tvorba Boženy Němcové totiž nebyla určena dětem. Například explicitní zobrazení smrti je tak ve filmové adaptaci eliminováno.

Literárněvědným rozborem jednotlivých děl byla v práci potvrzena skutečnost, že jedna stejná kouzelná bytost může mít v souvislosti s žánrovou variantou pohádky naprosto odlišnou koncepci. Tato skutečnost potom ovlivňuje průběh, vyústění i rozuzlení

děje. Pojetí postavy čerta v lidové pohádce záviselo jednak na folkloru, jednak na zpracování sesbírané látky autorem. Někteří autoři zachovali syžet pohádky a koncepci postav podle folklorních pramenů. Jiní autoři více či méně pohádku pozměnili dle vlastního uvážení a talentu. V případě autorských pohádek, jež nevznikají na základě sesbíraných námětů, může docházet k úplně jiné koncepci kouzelných postav, například k jejich polidšťování. S postupným rozvojem vědeckého poznání a nástupem osvícenství a racionalismu bylo čertům ubíráno na jejich mytičnosti a moci. Naopak docházelo k bagatelizování jejich děsivosti. Čerti začali být lidmi zesměšňováni a podceňováni. Z všemohoucího vládce pekla, kterého můžeme sledovat například v pohádce *Čertův švagr* či v její stejnojmenné filmové adaptaci, se stala v průběhu vývoje měnícího se folklorního myšlení směšná, nešikovná a člověkem přemožitelná figura. Takové pojetí čerta je možné vidět v pohádce *Čert a Káča*. Ještě více zesměšnění se dočkaly postavy čertů v novodobých filmových pohádkách, v nichž jsou už pouhými karikaturami pro pobavení diváků. Příkladem je čert v Troškově pohádce *Princezna ze mlejna*.

SEZNAM LITERATURY A ZDROJŮ

Literární zdroje

BENEŠ, Bohuslav. *Česká lidová slovesnost: výbor pro současného čtenáře*. Praha: Odeon, 1990. Lidové umění slovesné (Odeon). ISBN 80-207-0181-8.

Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona: český ekumenický překlad. Vydání dvanácté. Praha: Česká biblická společnost, 2001. ISBN 80-858-1028-X.

ČEŇKOVÁ, Jana. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury: adaptace mýtů, pohádek a pověstí, autorská pohádka, poezie, próza a komiks pro děti a mládež*. Praha: Portál, 2006. ISBN 80-736-7095-X.

ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek: Kouzlo vyprávěného slova*. Praha: Portal, 2019. ISBN 978-80-262-1434-2.

DRDA, Jan. *České pohádky*. Vydání sedmé. Praha: Československý spisovatel, 1977. ISBN 22-119-77.

FREY, Jaroslav. *Boj o pohádku*. 1. vyd. Praha: Život a práce, 1942. 87 s.

GEBHARTOVÁ, CSC., Dr. Vladimíra. *Literatura pro děti*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, n. p., 1987. ISBN 14-451-87.

GENČIOVÁ, CSC., doc. Dr. Miroslava. *Literatura pro děti a mládež*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, n. p., 1984. ISBN 14-326-84.

HORÁK, Jiří. *Česká pohádka v lidové a sběratelské tradici*. In. ČERVENKA, Jan. *O Pohádkách: sborník statí a článků*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1960. s. 25-62.

CHMELÍKOVÁ, PhDr. Věra. *Literatura pro děti a mládež: /Texty pro literární rozbor/*. Plzeň: Západočeská univerzita – pedagogická fakulta, 1995. ISBN 80-7043-178-4.

LAUDIN, Radek. *Po stopách českých filmů a pohádek: Kam na výlet?* V Praze: Fragment, 2019. ISBN 978-80-253-4343-2.

MOCNÁ, Dagmar a Josef PETERKA. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004. ISBN 80-718-5669-X.

NĚMCOVÁ, Božena. *Dopisy lásky*. Vyd. 2., (v Carpe diem 1.). Brumovice: Carpe diem, 2004. ISBN 80-863-6250-7.

NĚMCOVÁ, Božena. *Báchorky*. Vydání páté. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, n. p., 1970. ISBN 80-7021-431-7.

NĚMCOVÁ, Božena a Blanka KOUTSKÁ. *O Nesytovi a jiné pohádky*. Praha: Vyšehrad, 2000. ISBN 80-702-1431-7.

NĚMCOVÁ, Božena. *Sůl nad zlato a jiné pohádky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, n. p., 1969. ISBN 15-900-69.

OTČENÁŠEK, Jaroslav. *Antropologie narativity - problematika české pohádky*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2012. ISBN 978-80-87112-67-0.

PETERKA, Josef. *Teorie literatury pro učitele*. 3. vyd. Jíloviště: MME Mercury Music & Entertainment, 2007. ISBN 978-80-239-9284-7.

PROPP, Vladimír Jakovlevič. *Morfologie pohádky a jiné studie*. Vydání druhé. Jinočany: H&H Vyšehradská, 2008. ISBN 987-80-7319-085-9.

SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998. ISBN 80-850-1006-2.

ŠMAHELOVÁ, Hana. *Návraty a proměny: Literární adaptace lidových pohádek*. Praha: Albatros, nakladatelství pro děti a mládež, 1989. ISBN 13-864-89.

ŠOTTNEROVÁ, Dagmar. *O strašidlech a bytostech z pohádek a pověstí*. Olomouc: Rubico, 2019. Naše země. ISBN 978-80-7346-260-4.

TOLKIEN, J. R. R. *Netvoři a kritikové a jiné eseje*. Praha: Argo, 2006. ISBN 80-720-3788-9.

TOMAN, CSC., Doc. Dr. Jaroslav. *Vybrané kapitoly z teorie dětské literatury*. České Budějovice: Pedagogická fakulta JU Č. Budějovice, 1992. ISBN 80-7040-055-2.

URBANOVÁ, Svatava. *Žánry, osobnosti, díla: historický vývoj žánrů literatury pro mládež – antologie*. Vydání druhé. Ostrava: Ostravská univerzita, 1998. ISBN 80-704-2136-3.

Internetové zdroje

Albert Einstein - citát. In: *Citáty slavných osobností* [online]. [cit. 2019-08-21]. Dostupné z: <https://citaty.net/citaty/1974876-albert-einstein-pokud-chcete-aby-vase-deti-byly-inteligentni-cte/>

Božena Němcová - citát. In: *Citáty slavných osobností* [online]. [cit. 2020-01-02]. Dostupné z: <https://citaty.net/citaty/1974-bozena-nemcova-ja-pocitila-v-zivote-mnoho-bolesti-trpkych-klamu/>

Božena Němcová. In: *Osobnosti.cz: Spisovatelé* [online]. Praha: Tiscali Media, 1996 [cit. 2020-01-05]. Dostupné z: <https://www.spisovatele.cz/bozena-nemcova#cv>

Božena Němcová: Bibliografie. *Comenius: Božena Němcová - bibliografie* [online]. Jablonec nad Nisou: Webzdarma.cz, 2002 [cit. 2020-01-05]. Dostupné z: <http://comenius-bibl.wz.cz/Nemcova.html>

Čertův švagr: TV inscenace. In: *Filmová databáze* [online]. Praha: HyperMedia, 2003 [cit. 2020-03-16]. Dostupné z: <https://www.fdb.cz/film/certuv-svagr/41035>

S čerty nejsou žerty. In: *Česko-Slovenská filmová databáze* [online]. Praha: POMO Media Group s.r.o., 2001 [cit. 2020-03-17]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/821-s-cert-nej-sou-zerty/prehled/>

Čert a Káča: TV inscenace. In: *Filmová databáze* [online]. Praha: HyperMedia, 2003 [cit. 2020-03-21]. Dostupné z: <https://www.fdb.cz/film/cert-a-kaca/53450>

Chytrá princezna: TV inscenace. In: *Filmová databáze* [online]. Praha: HyperMedia, 2003 [cit. 2020-03-25]. Dostupné z: <https://www.fdb.cz/film/chytra-princezna/obsazeni/53342>

Čert a Káča. In: *Animovaný svět* [online]. Animovaný svět, 2015 [cit. 2020-04-02]. Dostupné z: <http://www.animsvet.cz/film/513-cert-a-kaca/>

O chytré princezně: TV film. In: *Česko-Slovenská filmová databáze* [online]. Praha: POMO Media Group s.r.o., 2001 [cit. 2020-04-02]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/471189-o-chytre-princezne/prehled/>

Čertův švagr. In: *Eridanus.cz* [online]. Eridanus, 1999 [cit. 2020-04-02]. Dostupné z: http://eridanus.cz/Zeme%282/mapa/Evropa/Vy%281chodni%281_Evropa/C%282eska%281_republika/Kultura/Ume%282ni%281/Hudba/skladatele%281/Risinger_Karel/C%282ertu%287v%20s%282vagr.htm

Hynek Bočan, S čerty nejsou žerty. In: *Cesty k sobě: Internetové vysílání* [online]. Web s citem, 2008, 12. června 2013 [cit. 2020-04-02]. Dostupné z: <https://www.cestyksobe.cz/?s=Hynek+Bo%C4%8Dan>

Čertův švagr: Loutkový film. In: *Pohádkář CZ* [online]. Motions.CZ [cit. 2020-04-03]. Dostupné z: <http://www.pohadkar.cz/pohadka/certuv-svagr-1/>

Čertova nevěsta: Zajímavosti k filmu. In: *Česko-Slovenská filmová databáze* [online]. Praha: POMO Media Group s.r.o., 2001 [cit. 2020-04-22]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/264860-certova-nevesta/zajimavosti/?type=film>

Jan Drda. In: *Osobnosti.cz: Spisovatelé* [online]. Praha: Tiscali Media, 1996 [cit. 2020-04-25]. Dostupné z: <https://www.spisovatele.cz/jan-drda#cv>

Původ zla. In: *BibleTV* [online]. [cit. 2020-04-26].

Dostupné z: <https://www.bibletv.cz/evangelium-pro-dnesek/4-lekce-puvod-zla>

O roli čertů v pohádkách: 1. část. In: *Dobro, pravda, krása: Blog pro náboženství, filosofii a umění* [online]. Blog.cz, 2008, 28. červenec 2008 [cit. 2020-04-27].

Dostupné z: <http://bovepul.blog.cz/0807/o-rolu-certu-v-pohadkach-1-cast>

Řeční bohové. In: *Antické legendy* [online]. eStránky.sk, 2020 [cit. 2020-04-30]. Dostupné

z: <https://alegendy.estranky.cz/clanky/recti-bohove.html>

Svět slovanských bohů a démonů. In: *Peruni* [online]. eStránky.sk, 2020 [cit. 2020-04-30].

Dostupné z: <https://peruni.estranky.sk/clanky/svet-slovanskych-bohu-a-demonu.html>

Web nejen o čertech [online]. eStránky.cz, 2019.

Dostupné z: <https://certijsoufajn.estranky.cz/clanky/eth.html>

Muzeum Boženy Němcové. *Muzeum Boženy Němcové* [online]. Muzeum Boženy Němcové, 2020. Dostupné z: <https://www.muzeumbn.cz/zivot-bozeny-nemcove/>

O roli čertů v pohádkách: 2. část. In: *Dobro, pravda, krása: Blog pro náboženství, filosofii a umění* [online]. Blog.cz, 2008, 29. července 2008.

Dostupné z: <http://bovepul.blog.cz/0807/o-rolu-certu-v-pohadkach-2-cast>

Slovník cizích slov. In: *Slovník cizích slov* [online]. Ostrava: ABZ.cz, 2005.

Dostupné z: <https://slovník-cizich-slov.abz.cz>

Multimediální zdroje

Čertův švagr [film]. Režie Vlasta JANEČKOVÁ. Podle literární předlohy Boženy NĚMCOVÉ. Československo, 1984. V digitalizované podobě dostupný prostřednictvím YouTube z: <https://www.youtube.com/watch?v=EAaLL6ZrWLY>

S čerty nejsou žerty [film]. Režie Hynek BOČAN. Podle literární předlohy Boženy NĚMCOVÉ. Československo, 1984. TV NOVA, 10. 4. 2020

Čert a Káča [film]. Režie Libuše KOUTNÁ. Podle literární předlohy Boženy NĚMCOVÉ. Československo, 1970. V digitalizované podobě dostupný prostřednictvím YouTube z: <https://www.youtube.com/watch?v=Vb-HfWOqfu8>

Chytrá princezna [film]. Režie Václav HUDEČEK. Podle literární předlohy Boženy NĚMCOVÉ. Československo, 1984. V digitalizované podobě dostupný prostřednictvím YouTube z: <https://www.youtube.com/watch?v=kORrLKC0VyU>